

چاپ نوشت (۸)

مجید جلیسه

| ۲۹-۷۱ |

گزارش تقویم کتابخانه محمدعلی تربیت

A Report on Muhammad Ali Tarbiat's Library and its Taqwīm
Majid Jaliseh

Abstract: Mohammad Ali Tarbiat is one of the well-known scientific and political figures in the Qajar and Pahlavi periods, who has provided well-known services in the field of culture, especially the construction of important and influential libraries. In this research, while narrating some aspects of his life, his personal library and documents from his Taqwīm and a list of manuscripts in this library and its aftermath are discussed.

Keywords: Mohammad Ali Tarbiat, Private Library, Published Books, Manuscripts, Ibrahim Pourdavud, Ahmad Bahmanyar, Saeed Nafisi, Issā Sediq, Taqwīm, Rasht National Library, Tabriz Tarbiat Library

چکیده: محمدعلی تربیت یکی از شخصیت‌های علمی و سیاسی شناخته شده در دوره قاجار و پهلوی است که خدمات فرهنگی ارزشمندی در حوزه فرهنگ بالاخص ساخت کتابخانه‌هایی مهم و تأثیرگذار داشته است. در این پژوهش ضمن پرداختن به این وجه زندگی او به کتابخانه شخصی، اسنادی از تقویم و فهرستی از نسخه‌های خطی موجود در این کتابخانه و عاقبت آن پرداخته می‌شود.

کلیدواژه‌ها: محمدعلی تربیت، کتابخانه شخصی، کتابهای چاپی، کتابهای خطی، ابراهیم پورداوود، احمد بهمنیار، سعید نفیسی، عیسی صدیق، قیمت‌گذاری، کتابخانه ملی رشت، کتابخانه تربیت تبریز

پروہشکاه علوم انسانی ومطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

مقدمه

کتابخانه‌های شخصی یکی از مهمترین انواع کتابخانه‌هاست که تا پیش از شکل‌گیری کتابخانه‌های عمومی و دولتی بسیار حائز اهمیت بوده است. پژوهشگران و صاحبان قلم بر اساس نوع فعالیت‌ها، تمکن مالی و عشق و علاقه‌ای که به کتاب داشتند سعی می‌نمودند آثاری را برای خود جمع‌آوری کنند. از بختیاری آنان این بود که تا پایان عمر بتوانند این کتابخانه را -که با سختی‌ها و مرارت‌های فراوان و طی یک عمر جمع‌آوری را- حفظ نمایند. اما بعد از پایان عمر صاحب آن عمدتاً این کتابخانه‌ها متلاشی و متفرق می‌گردد. محمدعلی تربیت از جمله پژوهشگران و رجال سیاسی شناخته شده‌ای است که نامش با کتاب‌گره خورده و از بنیان‌گذاران کتابخانه‌های عمومی و دولت در ایران به‌شمار می‌رود که طی عمر خود چندین کتابخانه عمومی تأسیس نموده و خود نیز دارای کتابخانه‌ای شخصی و مهمی بوده است. اسناد تازه یافته‌ای که چندی پیش موفق به خریداری آن شده‌ام، محتوی گزارشی از این کتابخانه و فهرستی اجمالی از کتاب‌های خطی آن است. در این مقاله ضمن معرفی محمدعلی تربیت و خدمات او در بنیان‌گذاری کتابخانه‌هایی مهم به کتابخانه شخصی اش و عاقبت آن خواهیم پرداخت.

درباره محمدعلی تربیت

محمد علی فرزند میرزا صادق فرزند میرزا جواد فرزند میرزا علی اکبر فرزند میرزا مهدی خان منشی،^۱ در محرم سال ۱۲۹۲ ق. / ششم خرداد ۱۲۵۶ ش. در محله نوبر تبریز متولد شد، پدرش تحویلدار ناصرالدین میرزا ولیعهد محمدشاه قاجار بود. وی تحصیلات ابتدایی خود را در مکتب نزد ملا زین العابدین آغاز کرد و از پدرش نیز ریاضی و نجوم آموخت، سپس نزد میرزا نصرالله بن عبدالعلی سیف الاطباء طب و زبانهای انگلیسی و فرانسوی را فرا گرفت و آنگاه نزد محمدخان

۱. میرزا مهدی استرآبادی نویسنده کتاب درّه نادری است.

کرمانشاهی معروف به کفری به تحصیل طب ادامه داد. ۲ محمد علی درس سال ۱۳۰۸ ق. درس شازده سالگی، تدریس در مدرسه دولتی مظفری تبریز را آغاز کرد. از سال ۱۳۱۱ ق. تا سال ۱۳۱۳ ق. معلم طبیعیات آموزشگاه دولتی تبریز گردید، و خود شخصاً آموزشگاه تربیت را که نخستین آموزشگاه ملی تبریز است به سال ۱۳۱۵ ق. در تبریز دایر ساخت. در سال ۱۳۱۶ ق. با کمک دوستانش کتابفروشی تربیت را بنیان نهاد.

از ابتدای سال ۱۳۲۰ ق. به اتفاق یوسف اعتصام الملک، میرزا حسین خان عدالت و سید حسن تقی زاده انتشار مجله گنجینه فنون را آغاز نمود. با وقوع کودتای محمد علی شاه و آغاز استبداد صغیر ناگزیر تبریز را به قصد باکو ترک کرد. تربیت در باکو به مدیریت مدرسه ایرانیان به نام اتحاد انتخاب شد و به گواهی سلام الله جاوید که خود از شاگردان مدرسه مذکور بوده، در پیشرفت آن مدرسه بسیار کوشید، اما چندی نگذشت که به سبب فشار دولت تزاری به اروپا رفت و در استانبول و برلین با شخصیت‌های سیاسی و فرهنگی مهاجر ایرانی، همچون جمالزاده و قزوینی و تقی زاده دیدار کرد. او با برخی از آن‌ها آمد و شد و مکاتبه نیز داشت.

تربیت بیشتر اوقات خود را در اروپا به بازدید از کتابخانه‌ها و بررسی نسخه‌های خطی و چاپی کتاب‌های شرقی اختصاص داد و در کتاب‌شناسی تبخیر یافت. وی پس از بازگشت از اروپا، به فعالیت‌های سیاسی و فرهنگی خود ادامه داد. در ۱۳۳۹ ق. / ۱۳۰۰ ش طی حکمی به به ریاست اداره معارف و اوقاف آذربایجان انتخاب گردید.

«چون بندگان ایالت کبرای آذربایجان دامت شوکته العالی روز سه‌شنبه ۱۱ ماه در سانت نه صبح برای معرفی حضرت آقای میرزا محمد علیخان تربیت بریاست ادارتین ایالتی معارف و اوقاف آذربایجان باداره تشریف فرما خواهند شد. متمنی است حضرت عالی نیز با حضور و تشریف خودتان موجبات تشویق کارکنان ادارتین را فراهم فرمایند.»

مدیر ایالتی معارف - ابوالقاسم فیوضات»^۳

در ۱۳۰۱ ش. «مجمع ادب» و مجله ماهانه «گنجینه معارف» را دایر کرد، در مهر همان سال مدرسه تجارت و دوشیزگان را در تبریز بنیان نهاد که پس از چندی به مدرسه متوسطه تبدیل شد و طی مدتی که ریاست اداره معارف آذربایجان را عهده دار بود دبستان‌ها و دبیرستان‌های زیادی دایر نمود. او تا ۱۳۰۴ ش. در مقام خود باقی ماند و سپس به ریاست فرهنگ گیلان (۱۳۰۵-۱۳۰۶ ش.) و بلدیة تبریز (۱۳۰۷-۱۳۰۹ ش.) گمارده شد که در سمت اخیر منشأ آبادانی‌های بسیار بود.

۲. داستان دوستان: ۱۱۶.
۳. تاریخ فرهنگ آذربایجان: ۱۰۰.

تربیت در دوره های دوم و هشتم تا دوازدهم مجلس شورای ملی به نمایندگی از تبریز برگزیده شد. گرچه بامداد مساعدت دولت را درگزینش او بی تأثیر ندانسته است، بی شک شخصیت سیاسی معتدل وی که موجب می شد در میان جناح های مختلف نقش میانجی را داشته باشد در موقعیت و ماندگاری او در عرصه سیاسی نقش به سزایی داشته است. خرده گیری های او از منش و رفتار همراهان سیاسی اش، آنجا که با اصول اخلاقی وی در تقابل قرار می گرفت، مؤید انصاف و بی طرفی اوست.

محمد علی تربیت در ۲۶ دی ۱۳۱۸ شمسی درگذشت. از جمله ماده تاریخ هایی که در وفات وی سروده اند ماده تاریخ «فهرست الکتب ناطق» است که برابر با سال وفات او به قمری یعنی سال ۱۳۵۸ هـ.ست. این ماده تاریخ به مناسبت تسلط و علاقه و عشق مرحوم تربیت به کتاب سروده شده است. اسماعیل امیرخیزی (۱۳۴۴-۱۲۵۵) نیز شعری در رثای او همراه با ماده تاریخ وفاتش سرود که بر سنگ قبر وی نقر گردیده و این شعر چنین است:

دریغا بدی مه سپیده دمان	گل گلشن تربیت شد بباد
دریغا چنان مرد روشن روان	کش افسرده شمع درون بامداد
دریغانه ان شد بمیغ اندرون	فروزنده خورشید فرخ نهاد
محمد علی تربیت آنکه بود	بجان ارجمند و بتن پاکزاد
چو بگذشت سالی بدو شصت و دو	مه عمرش اندر محاق او افتاد
بمرغ دلش تنگ شد این جهن	بسوی جهان دگر پر گشاد
بیفشانند دامن ازین خاکدان	بجانان سپرد آنچه جانانش داد
بشد تربیت ماند از او یادگار	سینه خنجا که گیتی ندارد بیاد
مگر بر دلدل آزرده از زندگی	همی خواست دل کردن از مرگ شاد
که بر گوش دل روز مرگش سروش	سرودی (دل تربیت شاد باد)

۴[۱۳۵۸] [ق=۱۳۱۸]ش

حیات کتابشناسانه تربیت

محمد علی تربیت یکی از شاخص ترین کتابشناسان روزگار خود بود، او بیشتر عمر خود را در راه مطالعه کتاب و کتابشناسی صرف کرد و از ابتدای جوانی تلاشگر این عرصه بود. سرآغاز زندگی

کتابشناسانه و حرفه‌ای تربیت از همان ابتدای جوانی با تأسیس کتابفروشی با نام تربیت در خیابان مجدالملک آغاز می‌گردد. او با همکاری سه تن از دوستانش یعنی تقی‌زاده میرزا حسین‌خان عدالت و سید معروف شبستری معروف به ابوالضیاء این کتابفروشی را در تبریز تأسیس می‌کند. هرچند این کتابفروشی در ابتدا محقر بود، اما مؤسس آن به تدریج بر دامنه فعالیت‌های خود افزود و کتاب‌های مفید از اینجا و آنجا و کشورهای اروپایی و به زبان‌های مختلف به کتابخانه آورد و کتابفروشی را محل اجتماع روشنفکران و آزادی خواهان کرد.

کتابفروشی تربیت در تاریخ بیداری آذربایجان حائز اهمیت بود و نخستین کتابفروشی به اسلوب تازه در آذربایجان به شمار می‌رفت. به سبب فعالیت‌های فرهنگی و سیاسی بیدارکننده بود که این کتابفروشی در روز بیست و سوم جمادی‌الاولی سال ۱۳۲۶ هجری قمری به دست ارتجاعیون و ارادل و اوباش مورد حمایت رحیم خان قره‌داغی غارت شد و سپس طعمه حریق گردید.^۵ ادوارد براون در کتاب تاریخ مطبوعات و ادبیات ایران درباره این کتابفروشی چنین می‌نویسد:

«کتابفروشی یاد شده که نخستین نمونه کتابفروشی به اسلوب نوین در آذربایجان بود، ابتدا بسیار کوچک و محقر بود، ولی به تدریج روزبه‌روز در نتیجه زحمات متمادی و مجاهدات متوالی، دامنه عملیات خویش را وسیع کرده و موقعیت خود را بالا برد. چنان‌که کتاب‌های جدید به هرزبانی از هر طرف دنیا توسط این کتابفروشی از خارج وارد و در تبریز انتشار می‌یافت. به این ترتیب کتابفروشی تربیت، در حقیقت بهترین، مهم‌ترین و جامع‌ترین کتابفروشی سراسر ایران گشت و همه ساله فهرستی به سبک اروپا از طرف این موسسه نشر می‌شد. روزنامه آزاد نیز که هفته‌ای یک شماره با چاپ سنگی در پایان سال ۱۳۲۴ق. (آغاز سال ۱۹۰۷ میلادی) در تبریز منتشر می‌شد و دارای تصاویر وطن‌پرستان نامی آن دوران بود، زیر نظارت کتابفروشی تربیت و مدیریت مستقیم میرزا رضا خان تربیت برادر محمد علی تربیت و مدیر کتابفروشی یاد شده و میرزا محمود خان اشرف‌زاده پدید آمده بود تا پس از کودتای محمد علی شاه در سال ۱۳۲۶ق.، موسسه یاد شده از ارتجاعیون و اوباش و ارادلی که پیرو رحیم خان قره‌داغی بودند غارت کرده سوزانند.»

اولین تلاش‌های جسسته‌وگریخته برای نگارش تاریخ چاپ در ایران، تقریباً از اوایل دوره مظفری، توسط محمد علی تربیت آغاز می‌گردد. او بعد از مطالعه مقاله «النهضة العلمية الأخيرة في بلاد الفرس» که در تاریخ‌اشوال سال ۱۳۱۷ق. در مجله عربی الهلال چاپ و انتشار پیدا نموده، متوجه اطلاعات و نواقصی در این موضوع می‌گردد و بعدها بیان می‌دارد که:

«تصمیم به انتشار فهرست مختصری از مطبوعات (روزنامه، مجله، هفتگی، ماهانه، سالیانه) ایرانی گرفتم و از آن وقت، اوقات خود را با مداومت ثابت و مستمری به جمع‌آوری اطلاعات لازم در موضوع مذکور وقف کردم و به تکمیل مجموعه روزنامه خود پرداختم.»^۶

متأسفانه در جریان اشغال تبریز به دست قشون روس در ذی حجه (دسامبر) سال ۱۳۲۹ ق. / ۱۹۱۱ م. و فرار محمدعلی تربیت به خارج از کشور، از قرار معلوم، این آرشیو از ترس و واهمه به دست خانواده تربیت معدوم می‌شود. بعدها که پرفسور ادوارد براون تصمیم می‌گیرد که کتابی در موضوع ادبیات مشروطه به نگارش درآورد، محمدعلی تربیت، یادداشت‌های خود را، با آنکه ناقص بوده و حسرت آنچه از دست داده را می‌خورده، به براون می‌دهد تا او در تألیف این کتاب از آن‌ها بهره برده و براون نیز همگی این یادداشت‌ها را با نام «تاریخ مطبوعات ایران» با اضافات و نقطه نظرات خود در کتاب *The Press and poetry of Modern Persia* به سال ۱۹۱۴ م. به نام خود تربیت در انتشارات دانشگاه کمبریج چاپ و منتشر می‌نماید.

در این بخش، بیشتر اطلاعات و یادداشت‌ها مربوط به روزنامه‌هاست؛ اما با این وجود، دسته‌وگریخته اطلاعاتی در خصوص تاریخ چاپ و نشر و سرآغاز آن و اولین کتاب‌هایی که در ایران چاپ و انتشار پیدا کرده نیز ارائه شده است. بعدها تربیت، این اطلاعات حداقلی را تکمیل و همراه با مستندات در قالب چند مقاله به ترتیب با این عناوین منتشر می‌نماید:

■ «تاریخ تأسیس مطبعه - مطبوعات پارسی (۱)». مجله ارمغان، س. ۱۲، ش. ۶. مرداد، ۱۳۱۰ ش.، صص. ۳۶۹-۳۸۱.

■ «تاریخ تأسیس مطبعه - مطبوعات پارسی (۲)». مجله ارمغان، س. ۱۲، ش. ۷. مهر، ۱۳۱۰ ش.، صص. ۴۴۸-۴۵۶.

■ «تاریخ مطبعه و مطبوعات ایران». تعلیم و تربیت، ش. ۶۰، اسفند ۱۳۱۳ ش.، صص. ۷۲۵-۷۲۱.

از آنجایی که تربیت سعی نموده به منابع اصلی دسترسی پیدا کند و باروایت آن‌ها گزارش‌های دقیقی از تاریخ نشر ارائه دهد، پژوهش‌های او از اولین و بهترین مقالات تاریخ چاپ و نشر کتاب در ایران است. تربیت اولین کسی است که رساله جهادیه ۱۲۳۳ ق. و ۱۲۳۴ ق. را دیده و ترقیمه‌های این دو کتاب را به دقت در مقاله «تاریخ تأسیس مطبعه» ذکر می‌کند. او کتاب‌های دیگری از اینکتابولای نشر کتاب در ایران نیز به دست آورده و گزارش‌های مستندی از آن‌ها در مقالات خود ارائه می‌دهد. البته پیش از این دو مقاله، سیدحسن تقی‌زاده اولین مقاله منتشره در این موضوع را به گونه‌ای

۶. تاریخ مطبوعات و ادبیات ایران در دوره مشروطیت: ۴۳۱.

مبسوط و متمرکز بر تاریخ چاپ و نشر کتاب ایران به نگارش درآورده است. این مقاله از دوره صفویه و با فعالیت‌های ارامنه اصفهان در حوزه چاپ، آغاز شده و فراز و فرود این صنعت در دوره قاجار را دنبال می‌کند. تقی‌زاده صرفاً با استفاده از منابع مختلف کتابخانه‌ای و مکاتباتی که با افرادی چون هوتم شیندلر داشته و تنها در دسترس او بوده، بدون آنکه کتاب‌ها و یاروزنامه‌های منتشره در آن دوران را دیده باشد، این مقاله را به نگارش درآورده است.

«چاپخانه و روزنامه در ایران». روزنامه کاوه برلین (دور جدید)، سال دوم، شماره ۵، ۱۳۹۰ش، صص ۱۱-۱۴.

همچنین مجموعه یادداشت‌های تربیت در خصوص کتابخانه‌های خارج از کشور که به مدد همسر ایشان خانم هاجر تربیت در سال ۱۳۱۹ش. در مجلهٔ تعلیم و تربیت منتشر شده نیز حاوی اطلاعات مهمی از کتب باستانی و تازه ایران و بسیاری از تمدن‌ها و کشورهاست، که در نوع خود کم‌نظیر و تا پیش از انتشار این مقاله در منابع دیگر نمی‌توان یافت.

■ «کتاب و کتابخانه‌های قدیم». آموزش و پرورش، سال دهم، شماره ۶-۷، دی و بهمن ۱۳۱۹ش. ۷. سیدحسن تقی‌زاده در خصوص تسلط تربیت بر علم کتابشناسی او را با بزرگان این حوزه در ایران و خارج از ایران مقایسه کرده و چنین بیان می‌کند:

«مرحوم مشارالیه یادداشت‌های زیادی داشت و بهترین و کامل‌ترین جنبه علمی و اطلاع خیلی وسیع از کتب بود و از نسخه‌های خطی و چاپی کتب فارسی و عربی و ترکی در هر نقطه خبر داشت و در این باب علامه بود. کتابخانه شخصی خوبی هم داشت که نسخه‌های خوب نادرالوجود دارد و جای آن دارد که یک کتابخانه عمومی دولتی یا ملی آن را یکجا بخرد. گمان دارم فن کتابشناسی در میان جمله معلومات و هنرهای وی که شامل فنون مختلفه از نجوم و رمل و جفر و اسطرلاب تا علم موسیقی و فیزیک بود، کامل‌ترین هنرهای وی بود، و در واقع مثل محمد بن اسحاق الندیم و راق مؤلف کتاب الفهرست و حاجی خلیفه یا کاتب چلبی مؤلف کشف الظنون از قدما و یا بروکلیمان مؤلف فهرست کتب عربی موجود و استوری مؤلف کتب فارسی موجوده وی نیز احاطه‌ای در این فن داشت که بعضی از اهل فضل او را به دمسترالیس انگلیسی که علامه کتاب‌شناسی شرقی است تشبیه کرده‌اند و به حقیقت آن مرحوم یک فهرست کتب ناطقی بود و شاید به همین

۷. این مقالات به ضمیمه کتاب «رجال آذربایجان» مرحوم محمدعلی تربیت به اهتمام غلامرضا طباطبایی مجد چاپ و منتشر شده است.

جهت فهرست الکتب ناطق ماده تاریخ وفات اوست»^۸.

وحید دستگردی بعد از درگذشت تربیت در خصوص تسلط او بر کتاب و کتابشناسی در مجله خود چنین می نویسد:

«... چندین بار به مصر و اسلامبول و فرنگستان مسافرت کرده و در تمام دوره مسافرت چون در کتابخانه های بزرگ اروپا و مصر و ترکیه به مطالعه و تحقیق کتب ایرانی می پرداخت اطلاعات گرانبهای بسیار از کتب باستانی و تازه ایران در محفظه خاطر یادگار داشت به حدی که می توان گفت از کتب و تالیفات ایران و خاور هیچکس از ایرانی و اروپائی به اندازه وی دارای اطلاع نبود به علاوه قوه حافظه خداداد هم در این باب به وی کمک بی حد کرده بوده چنانکه هر کتابی از هر مؤلفی را می دانست در کدام کتابخانه موجود است و ابواب و فصول وی چیست و در کدام عصر تألیف شده و مؤلف کیست و در این باب مکرر نگارنده و سایر دوستان ادب از محضروی استفادتهای کامل کرده ایم»^۹

مرحوم آیت الله قاضی که خود از عالمان و کتابشناسان بود در خصوص تسلط محمد علی تربیت چنین می گوید:

«از من باهوش تر میرزا محمد علی خان تربیت بود که اگر مثلاً از ایشان می پرسیدند فلان مطلب در کدام کتاب است، بلافاصله جواب می داد که مثلاً در کتابخانه قاهره، ردیف ۳، قفسه دوم، طبقه چهارم، کتاب سوم»^{۱۰}

تربیت پژوهشگری کتابخانه ساز

تربیت عاشق کتاب و کتابخانه بود و در زندگی وی این دو مقوله آن چنان پرننگ و واضح است که به هیچ وجه نمی توان چیزی مهمتر از آنها را در زندگی اش نام برد. اندیشه تأسیس یک کتابخانه مدرن و کارآمد، از جمله آرزوهای مرحوم محمد علی تربیت بود، که از ابتدای جوانی با شور و شغف به دنبال آن می گشت. او در طول زندگی نچندان بلند خود به هر شهری که می رود یا در کتابخانه ها به گشت و گذار و تحقیق و پژوهش مشغول بوده و یا در صورتی که متصدی شغل و مقامی است دست به تأسیس و راه اندازی کتابخانه ای می زند. بدین نحو او بجز کتابخانه شخصی اش سه کتابخانه در مدرسه اتحاد باکو، قرائتخانه عمومی معارف در تبریز و کتابخانه ملی رشت را تأسیس می کند. حسن اسفندیاری رئیس مجلس شورای ملی طی مقدمه ای که برای

۸. میرزا محمد علی خان تربیت (مختصری از ترجمه حالات وی): ۲۰۱.

۹. محمد علی تربیت تبریزی طاب الله ثراه: ۴۳۴.

۱۰. آقای قاضی مجهول القدر است: ۹۱.

کتاب دانشمندان آذربایجان به سال ۱۳۱۴ق. نوشته، به این ویژگی تربیت اشاره نموده است که:

«ادیب عالی مرتب آقای محمدعلی تربیت نماینده گرامی ملت در مجلس شورای ملی که ارتباطش در تحصیل دانش و کوشش وی در شناخت معلومات اوایل و معارف او آخر محرز و بالخصوص عشق مفرط و علاقه کاملش به صحف و کتب به قدری است که از این گنجی که برای دانشمندان آگنده است و از این انیسی که برای اهل فضل آماده است که هر نفعش حاصل شود در آنت و هر فایده که برده شود از آنست نه خود را تنها مفید می دارد بلکه چون همه کس را از آن بهره ور می خواهد. در شهرهای چند بنای کتابخانه ها و جمع کتب مفید را مؤسس بوده و از کتاب نه چون بنده و دیگران زینت طاق و زیور طاق را منظور دارد، بلکه دقت مطالعه و کثرت مراجعه و استخراج نکات فائقه و استنباط مطالب لایقه را نصب العین می فرماید...»

اسفندیاری بعد از درگذشت مرحوم تربیت نیز طی سخنرانی در صحن مجلس شورای ملی باز بر این نکته تأکید داشته و عنوان می کند که:

«بنده یقین دارم که آقایان همکاران بنده مثل بنده در این قضیه مولمه که واقع شده است واقعاً متأثر و متأسف هستند (صحیح است) بنده از سال های دراز با مرحوم محمدعلی تربیت از نزدیک دوستی داشتم و به احوالات و مزایای ایشان با خبر بودم ایشان یک شخص واقعاً متینی سنگینی با زبان پاک با قلب خوش بین و با اقدامات خیلی موثری راجع به خدمات کشور همیشه خودشان را معرفی کردند (صحیح است) همه آقایان می دانند که چون ایشان ملتفت بودند که بهترین راه ترقی هر مملکتی بسته به علم است به این جهت در مسایل علمی و فرهنگی آن قدری که مقدور بود ایشان سعی کرده و همیشه خدمات خودشان را در کشور نمودار کردند (صحیح است) چه در هر جایی که شخصاً بودند و چه در جاهایی که از طرف دولت مأموریت داشتند همیشه به تأسیس مؤسسات معارفی و به خدمات علمی مشغول و خود را برای این منظور معرفی می کردند و به علاوه چون می دانستند که علم بدون کتاب کمتر ممکن می شود به این واسطه یک عشق و علاقه به کتاب داشتند که در هر جایی که رفتند کتابخانه هایی که اسباب شئون مملکت و برای اهالی موثر و مفید بود تأسیس نمودند (صحیح است) ملاحظه فرمودید که در آذربایجان و گیلان که مأموریت داشتند این خدمت را به خوبی انجام دادند و کتابخانه های ممتازی در آنجا تأسیس کردند که فعلاً مبالغی کتاب در آنها موجود است که برای خدمت به معارف خیلی مفید و موثر است (صحیح است)

بنده حقیقتاً فوت و فقدان ایشان را که می‌توانم عرض کنم که هیچکدام منتظر نبودیم و مایل بودیم که این خدمتگذار خوش نیت سال‌های زیاد به مملکت خدمت کند و اثر بدهد متأسفانه این طور واقع شد که در نتیجه مرضی که از مدتی پیش داشتند و به واسطه آن همتی که (خدا بیامرزد مرحوم محمدعلی تربیت را) داشت و نشان نمی‌داد یک مرتبه از پا درآمد و واقعاً اسباب تأسف و تألم همه گردید (صحیح است) امیدواریم که خداوند آن مرحوم را غریق رحمت کند و در مقابل خدمات به کشور و حسن خدمت به شاهنشاه معظم خود انشاء الله مغفور باشد و به بازماندگان آن هم خداوند توفیق بدهد که بر سیره پدر بزرگوارشان تأسی نموده اسباب تسلی خاطر دوستان آن مرحوم مجلس را ختم کنیم (صحیح است) ...»^{۱۲}

هر کدام از کتابخانه‌هایی که تربیت تأسیس می‌نماید در زمان خود از بهترین، مهمترین و تأثیرگذارترین جریان‌های فرهنگی آن دوران به شمار می‌روند و جای خوشبختی است که دو کتابخانه ملی رشت و کتابخانه و قرائت‌خانه دولتی تبریز (تربیت) بعد از گذشت ده‌ها سال هنوز پابرجا و فعال می‌باشند.

کتابخانه مدرسه اتحاد

در سال ۱۳۳۰ ق. و با تعطیلی مجلس دوم، محمدعلی تربیت از راه بادکوبه عازم ترکیه و اروپا می‌گردد. هیئت مدیره انجمن خیریه ایرانیان در بادکوبه از این موضوع مطلع شده و مانع رفتن وی به اروپا می‌شود و مدیریت مدرسه اتحاد ایرانیان در بادکوبه را به او واگذار می‌نمایند. تربیت ضمن انجام خدمات مختلف اقدام به تأسیس کتابخانه‌ای در این مدرسه می‌نماید.^{۱۳}

کتابخانه و قرائت‌خانه دولتی (تربیت)

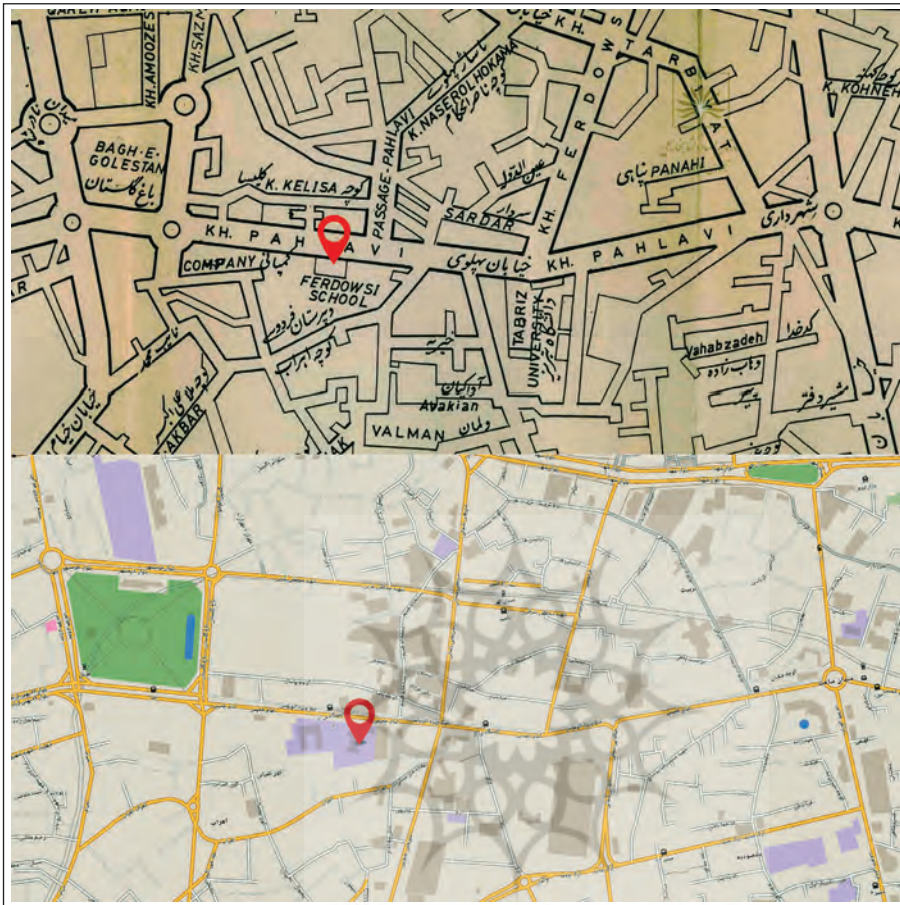
مهم‌ترین گام در راه اندازی یک کتابخانه آن چنان که مقبول محمدعلی تربیت بود زمانی برداشته شد که وی تصدی ریاست اداره فرهنگ و معارف آذربایجان را عهده‌دار بود. در سال ۱۳۰۰ ش. تربیت توانست با تأسیس کتابخانه یکی از مهمترین یادگارهای خود را که تا به امروز نیز پابرجاست بنا نماید. محمدعلی صفوت تبریزی (۱۲۵۹-۱۳۳۵) این ماده تاریخی را در تاریخ ایجاد این کتابخانه سروده است.

روان دانش و فرهنگ از این مؤسسه شاد بشین و غبن شد این شهر با کتاب آباد^{۱۴}

۱۲. مشروح مذاکرات مجلس، یکشنبه ۳ دی، ۱۳۱۸.

۱۳. محمدعلی تربیت کتابدار، کتابشناس، روزنامه نگار و وکیل مجلس و بنیانگذار اولین کتابخانه عمومی دولتی در ایران: ۱۰۷.

۱۴. تاریخ فرهنگ آذربایجان: ۱۰۳.

تصویر
جانمایی مکانی کتابخانه
تربیت در ابتدای تأسیس
جنب مدرسه متوسطه
(فردوسی)

این کتابخانه در ابتدا با دویست و چند جلد کتاب از کتابخانه جدید تأسیس مدرسه متوسطه تبریز^{۱۵} واقع در کوی حرمخانه که در آن روزگار توسط اسماعیل امیرخیزی (۱۳۴۴-۱۲۵۵) اداره می‌شد، کار خود را آغاز کرد. مدتی نگذشت که در تاریخ ۲۳ اسفند سال ۱۳۰۰ در کنار مدرسه متوسطه محل مخصوصی که زمین آن از ملحقات دبیرستان و ملکی دولتی بود برای کتابخانه انتخاب، تعمیر و آماده‌سازی شد. دواطاق برای دفتر و مخزن کتابخانه ساخته و به آنجا منتقل گردید.^{۱۶} (تصویر ۱) در آن زمان مدیریت این کتابخانه به آقای علی اکبر صمیمی (۱۳۱۶-؟) واگذار گردید.^{۱۷} محمدعلی تربیت طی اعلانی این موضوع را به اطلاع اهالی تبریز رسانده و اعلام می‌کند که این

۱۵. این مدرسه در سال ۱۳۳۴ق. در هنگام اقامت محمدحسن میرزا ولیعهد تأسیس شد و به همین مناسبت در ابتدا نام آن مدرسه محمدیه بود. بعدها این نام را حذف و آن مدرسه را به طور ساده مدرسه متوسطه تبریز می‌نامیدند. در دوره وزارت میرزا علی اصغر خان حکمت برادره معارف نام این مدرسه به دبیرستان فردوسی تغییر نمود. رک: رجال آذربایجان: ۳۰.

۱۶. داستان دوستان: ۱۲۲؛ تاریخ فرهنگ آذربایجان: ۱۰۲.

۱۷. داستان دوستان: ۱۲۲.

تصویر ۲
آگهی تغییر مکان
کتابخانه دولتی تبریز
و ساعت‌های فعالیت
آن (کتابخانه ملی - ش.
۳۱۴۷۹/۲۹۷)

در تعقیب اعلان نمره ۷۱۲ خاطر اهالی محترم را مسبوق
میدارد کتابخانه و قرائتخانه دولتی که در اداره ایالتی معارف
دایر شده بود اخیراً در جنب مدرسه متوسطه محل مخصوصی
تعمیر و کتابخانه و قرائتخانه بانجا انتقال داده شده و همه
روزه کدابخانه از ساعت نه صبح تا ساعت شش بعد از ظهر
باز و همه جور کتب و جراید موجود است از آقایان محترم
هر کس مایل مطالعه کتب و جراید باشد در موقع معین
فوق میتواند استفاده نمایند و تا چند روز دیگر چراغ برق
نیز تهیه خواهد شد که شبها هم دو ساعت اهالی محترم
بتوانند حاضر و بمطالعه کتب و جراید مشغول شوند
نمره ۱۱۹۶ ۲۳ برج حوت ۱۳۰۰

رئیس ایالتی معارف و اوقاف محمد علی تربیت

تبریز مطبعه لامید

کتابخانه همه روزه از ساعت ۹ صبح تا ۶ عصر بازمی‌باشد و تا چند روز دیگر چراغ برق هم فراهم
می‌شود و شبها هم دو ساعت به ساعات کار کتابخانه اضافه خواهد شد. (تصویر ۲)

محمد علی تربیت در اولین سالگرد تأسیس کتابخانه، با استفاده از حسن شهرت خود به تقاضای
کتاب از ادارات، ناشران، روزنامه‌ها، مجلات و نویسندگان پرداخت و از آنها خواست که آثار خود را
برای استفاده عموم به کتابخانه و قرائتخانه دولتی تبریز بفرستند. تربیت برای اینکه موفقیت بهتر
و بیشتری در این باره بدست آید، انجمنی مرکب از چندین نفر از کتابدوستان و فرهنگیان تبریز

الف: کتابها که در این کتابخانه، ادارات، مدارس، مراکز دولتی موجود است

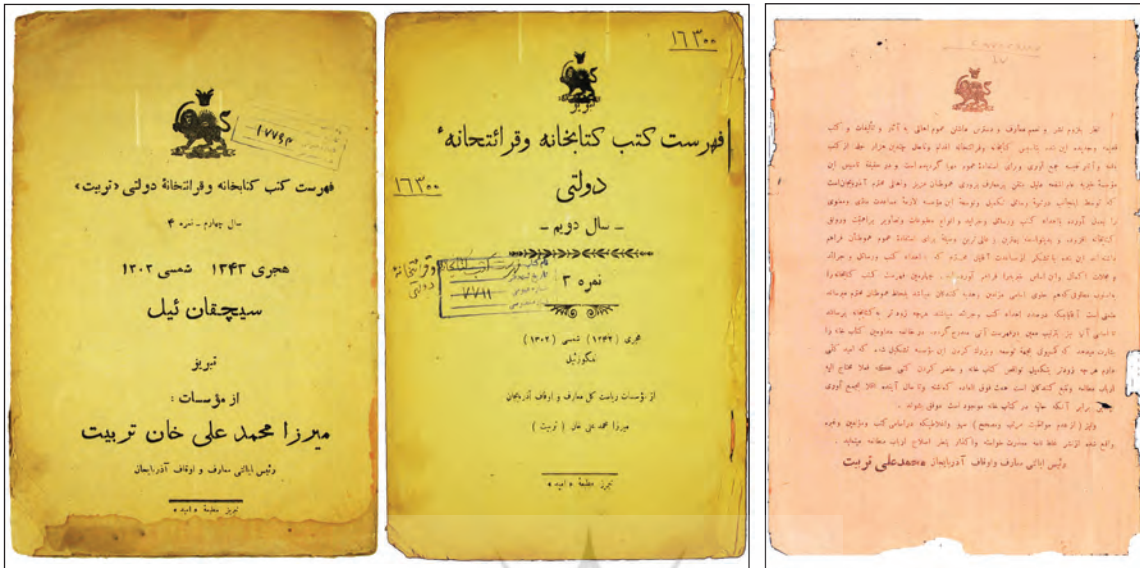
ردیف	عنوان کتاب	نوع کتاب	تعداد جلد	مجموعه کتاب				ملاحظات		
				تاریخ	موضوع	نوع	موضوع			
۱	کتابخانه عمومی	کتابخانه	۹۶	۸۳۲	۳۰۵۲	۷۲۶	۹۱۲	۷۰۳	۲۶۳۹	کتابخانه عمومی
۲	کتابخانه تخصصی	کتابخانه	-	۱۵۳	۷۵	۵	۳۸	۲۶	۱۹۹	دفترتاریخ
۳	کتابخانه تخصصی	کتابخانه	-	۱۰۱	۲۷	۲	۲۳	۵	۴۴	دفترتاریخ
۴	کتابخانه تخصصی	کتابخانه	-	۱۳۸۰	۲۰۰	۷۰۰	۱۵۰	۱۵۰	۱۸۰	دفترتاریخ
۵	کتابخانه تخصصی	کتابخانه	-	۱۶۰	۳۵	۲	۳۴	۳	۱۶	دفترتاریخ
۶	کتابخانه تخصصی	کتابخانه	-	۹	۷	-	۲	-	-	دفترتاریخ

تصویر ۳
مشخصات کتابخانه‌ها و کتب موجود در آذربایجان شرقی (سازمان اسناد کتابخانه ملی-ش. ۲۸۱۵۶/۲۹۷)

به نام «انجمن کتابخانه و قرائتخانه عمومی معارف» تشکیل داد. نتیجه مساعی او و همکاری انجمن این شد که پس از یکسال و موقعیکه فهرست مختصر کتابخانه منتشر می‌گردد، تعداد کتاب‌های موجود در این کتابخانه به ۲۰۰۰ جلد بالغ و این رقم در فهرست جامعتری که در سال ۱۳۰۳ به طبع می‌رسد تا ۵۰۰۰ جلد ارتقاء می‌یابد.^{۱۸}

یکی از بزرگترین اهداکنندگان کتاب به این کتابخانه محمدعلی بادامچی وکیل مردم تبریز در دوره اول مجلس شورای ملی تمام کتاب‌های نفیس کتابخانه شخصی خود را که مجموعاً ۵۳۳ جلد بود، همراه با قفسه آنها به این کتابخانه اعطا کرد. همچنین بزرگان دیگری چون آقای ارفع‌الملک، محمدحسین مجتهدی، سعید الوزراء، اجلال الملک، مجیر دیوان، ظهیر الممالک، میرزا خلیل ملکی، حاج احمد آقا کتابفروشی، میرزا عبدالله مجتهدی و... از جمله افرادی بودند که به این کتابخانه کتاب اهدا نمودند.

مطابق سرشماری که در سال‌های ۱۵-۱۳۱۴ش. توسط اداره معارف انجام شده است کتابخانه معارف در این سال مجموعاً ۸۰۳۶ جلد کتاب داشته است (تصویر ۳) بودجه ماهیانه این کتابخانه ۹۶۰ ریال بوده است که کلیه این مخارج توسط اداره معارف شرقی آذربایجان پرداخت می‌گردیده است. در این تاریخ کتابخانه هنوز توسط آقای علی اکبر صمیمی اداره می‌گردید.

تصویر ۴

اعلامیه انتشار جلد چهارم فهرست کتابخانه دولتی

تصویر ۵

فهرست شماره ۳ و ۴ کتابخانه و قرائتخانه دولتی تبریز

تقریباً از اولین سال تأسیس این کتابخانه با تدبیر مرحوم محمدعلی تربیت و از آنجایی که به جهت مؤانست با کتاب و کتابخانه‌های خارج ایران با بسیاری از اصول کتابداری به معنای نوینش آشنا بود، هر ساله فهرستی از اطلاعات کتاب‌های موجود در این کتابخانه به جهت اطلاع اهل علم و پژوهش چاپ و انتشار پیدا می‌کرد. هر چند بنده تاکنون به شماره اول و دوم این فهرست دسترسی پیدا نموده‌ام اما دو شماره سوم و چهارم آن موجود است و جالب آنکه از شماره ۴ این فهرست اسامی اهداکنندگان کتاب نیز به دیگر اطلاعات فهرست اضافه شده است. (تصاویر شماره ۴ و ۵)

این کتابخانه و قرائت‌خانه از بدو تأسیس با نام‌های کتابخانه و قرائت‌خانه دولتی و کتابخانه قرائت‌خانه عمومی معارف نامیده می‌شد، اما بعدها به جهت شهرت مؤسس آن به کتابخانه تربیت موسوم گشت.

کتابخانه ملی رشت

محمدعلی تربیت در سال ۱۳۰۵ ش. به عنوان رئیس معارف و صنایع مستظرفه گیلان در شهر رشت مشغول به فعالیت می‌گردد. او پس از اعزام به گیلان از همان ابتدا تصمیم به ایجاد و راه‌اندازی کتابخانه‌ای در رشت می‌گیرد. جعفر خمami زاده در کتابش به نقل از سرمقاله روزنامه پرورش رشت با نام «کتابخانه عمومی رشت» درباره این تصمیم تربیت می‌نویسد:

«... آقای میرزا محمدعلی خان تربیت گذشته از سوابق مشعشعی که در مشروطیت و آزادی ایران داشته و از رجال برجسته وطن محسوبند شخصاً دارای اطلاعات عمیق و فکروشن و عزم ثابت می‌باشند. معزی‌الیه به موجب اطلاعی که به دست آورده‌ایم

از بدو ورود به رشت الی اکنون در صدد تأسیس و افتتاح یک باب کتابخانه و قرائت‌خانه عمومی برآمده و چند نفر از جوانان مهذب و علاقمند را برای تهیه و جمع‌آوری کتاب و حفظ و مباشرت آنها انتخاب و در ظرف یک هفته دویست جلد کتاب ذی‌قیمت و نفیس جمع‌آوری نموده و در نهایت سعی و اهتمام در تکمیل و توسعه آن اشتغال ورزیده‌اند. ما به افراد متجدد و جوانان حساس و اعضای مجامع که علاقه به معرفت و بیداری ابناء وطن دارند همچنان به عمومی‌اهالی محترم از هر طبقه و هر صنف یادآور می‌شویم که در خدمت به کتابخانه عمومی شهر که به یادگار و به پاس زحمات مؤسس محترم وی در آینده به نام «کتابخانه ملی تربیت» موسوم خواهد گردید مساعدت‌های لازمه را ابراز و هر کس در حد و قدرت و توانایی خویش به این کتابخانه که مورد استفاده شهر و عموم ملت ایران خواهد بود از کمک‌های شایسته دریغ و مضایقت نفرمایند. محل تمرکز کتاب فعلاً اداره معارف است که به هدیه‌کنندگان در مقابل کتبی که تسلیم نموده و یا مساعدت‌های نقدی که می‌نمایند، رسید داده و بعدها اسامی اتخاف‌کنندگان را چاپ و از نظر قدرشناس عمومی خواهند گذرانید. ما از دوره تصدی آقای تربیت انتظارات مهم و توقعات عمومی عام‌المنفعه داریم که سابقاً در صفحات پرورش درج و نظر به مصالح ملی از تکرار آن خودداری نخواهیم نمود و قطع داریم که با جدیت و توجه خاص معزی‌ایه به توسعه و تعمیم معارف این سرحد، انتظارات ما را که ناشی از فرط علاقمندی به بسط و قدرت معارف گیلان است با نظر دقت نگریسته و از عملی کردن آن‌ها موقعیت محبوب خود را در قلوب عناصر قدرشناس این مرز و بوم بادوام خواهند فرمود»^{۱۹}.

تلاش‌های تربیت سرانجام به بار نشست و با دعوت روزنامه پرورش رشت و اعلام این مطلب که اسامی هدیه‌کنندگان کتاب و کسانی که کمک نقدی برای تأسیس کتابخانه می‌کنند به تدریج در آن روزنامه چاپ می‌شد تعداد زیادی فرهنگ‌دوستان با هدیه کتاب و دادن کمک‌های نقدی، نام خود را در تاریخ فرهنگ گیلان جاودانه و ماندگار کردند. در ادامه مطالب روزنامه پرورش پس از انتشار سیاهه‌ای نسبالکلی درباره نام کتاب‌ها و نام مردان و زنانی که آنها را هدیه کرده‌اند، مقدمه‌ای از محمدعلی تربیت رئیس معارف و اوقاف گیلان به صورت زیر درج می‌نماید:

«در بدو ورود خود به معارف گیلان بر حسب لزوم و نشر و تعمیم معارف و دسترسی عموم و اعالی به آثار و تألیفات کتب قدیمه و جدیده به تأسیس یک باب کتابخانه ملی اقدام و خوشبختانه به همت علاقمندان به معارف تاکنون که دوماه بیش از عمر این مؤسسه جدید نمی‌گذرد ۶۰۰ جلد از کتب نافع و آثار نفیسه جمع‌آوری و برای استفاده

تصویر ۶
محمدعلی تربیت
به همراه جمعی از رجال
حکومتی و نظامی مقابل
داثره حکومتی رشت
(کتابخانه مرکزی دانشگاه
تهران - ش. ۹۶۷۸۳)

عموم مهیا و حقیقتاً افتتاح این مؤسسه عام المنفعه دلیل واضح بر معارف پروری اهالی محترم گیلان است که توسط اینجانب در تهیه و وسایل و توسعه این مؤسسه لازمه مساعدت مادی و معنوی به فعل در آورده و به اهداء کتب و وسایل و جراید و انواع مطبوعات بر اهمیّت کتابخانه افزوده و بدین واسطه برای استفاده عموم فراهم نموده اند اینجانب با تشکر از مساعدت آقایان محترمی که با اهداء کتاب و وسائل و جراید و مجلات، اكمال این اساس را فراهم آورده و می آورند اولین فهرست کتب کتابخانه را بایک اسلوب مطلوبی که حاوی اسامی کتب و هدیه کنندگان می باشد به استحضار هموطنان محترم می رساند و از آنهایی که بعد از این هم کتب و جراید به این کتابخانه اهداء می نمایند اسامی آنها نیز به ترتیب معین، در این جریده درج خواهد شد. ضمناً به معاونین کتابخانه بشارت می دهد که در نظر دارد عنقریب محل مناسبی به جهت آن تهیه و سپس کمیسیونی برای توسعه مؤسسه مزبور تشکیل داده که هرچه زودتر به تکمیل نواقص و حاضر کردن کتبی که فعلاً محتاج ارباب مطالعه می باشد، همت فوق العاده نمایند. در خاتمه همواره احساسات پاک و بی آلایش آقایانی که در این مدت قلیل به این درجه همراهی و مساعدت فرموده اند تقدیس نموده و امید دارم در اثر صمیمت و معارف پروری و معاضدت آقایان بتوانم قدم هایی برای بقای مؤسسه مذکور برداشته و وظیفه وجدانی خود، آن چه را که امکان دارد به معارف این سامان انجام دهم.

— رئیس معارف و اوقاف گیلان - محمدعلی تربیت —

تصویر ۷
نمونه امضای محمدعلی تربیت

تصویر ۸
نامه درخواست پرداخت اضافه حقوق و حق مأموریت محمدعلی تربیت از وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه (سازمان اسناد کتابخانه ملی-ش. ۳۳۷۱۸-۳۹۷)

تربیت طی دعوتی رسمی که از یکصد و شانزده نفر از محترمین و تجار به عمل می‌آورد، موفق می‌گردد در عصر روز چهارشنبه ۱۰ خرداد سال ۱۳۰۶ ش. حدود ۵۰ نفر از تجار و معاریف رشت را در اداره معارف جمع کرده و ضمن تشریح اهداف خود برای ایجاد کتابخانه و تقدیر و تشکر از اهالی که تا به آن روز کتاب اهدا کرده بودند با به فروش رساندن خامه دوزی‌هایی که محصلان مدرسه به او اهدا کرده بودند مبالغی برای تکمیل اثاثه کتابخانه جمع نماید.^{۲۰}

تربیت تجربیات خود در توسعه کتابخانه‌ای که در تبریز بنا نمود را نیز در شهر رشت استفاده کرد، همانطور که در تبریز «انجمن کتابخانه و قرائتخانه عمومی معارف» را برای مشارکت مردم تأسیس و به کار گرفته بود در رشت نیز برای ایجاد هسته مرکزی کمک به تأسیس کتابخانه، جمعیتی به نام «جمعیت نشر معارف» در تاریخ ۲۳ خرداد سال ۱۳۰۶ ش. ایجاد کرد.^{۲۱} او نامه‌هایی برای کسانی که به صلاحیت و نفوذ آنان در جامعه اطمینان حاصل کرده بود با این مضمون ارسال نمود:

«آقای

جمعیتی به نام نشر معارف، برای ایجاد و توسعه کتابخانه ملی از طرف اینجانب تشکیل شده و شما هم در آن جا عضویت دارید مقتضی است یوم سه شنبه ۲۳

۲۰. تاریخ کتابخانه‌های گیلان: ۳۷.
۲۱. کهن‌ترین کتابخانه مستقل عمومی: ۱۹.

خرداد دوساعت به غروب مانده در منزل جناب آقای شیخ احمد سیگاری حضور به هم رسانید.

آگهی نیز در شماره ۲۷۷ روزنامه پرورش مورخ چهارشنبه ۲۳ خرداد سال ۱۳۰۶ به چاپ رساند و خبر تشکیل جمعیت نشر معارف را به اطلاع مردم رساند.^{۲۲}

کتابخانه طی حدود یکسال دارای ۷۲۸ جلد کتاب و اسباب و اثاثیه و لوازم مختلف می‌گردد و قریب ۸۰۰ تومان اعانه جمع‌آوری و همچنین تربیت برای پیشرفت کار کتابخانه علاوه بر کمک‌های نقدی مردم، قریب ۳۴۰ تومان نیز از وزارت معارف کمک گرفت و به پیشنهاد تربیت این مقدار پول از محل صرفه‌جویی به کتابخانه ملی اعطا شد.^{۲۳} همزمان با اقدامات جمعیت نشر معارف برای جمع‌آوری اعانه، مقدمات کار احداث ساختمان کتابخانه فراهم می‌گردد و کار ساختمان زیر نظر دیمیتری کلتزک آغاز و سنگ پایه کار ساختمانی در قطعه زمین اهدایی شهرداری رشت، که از طرف شمال به زمین مخروبه و گورستان آقا سیدابوجعفر، از خاور در فاصله هشت متری ساختمان جدید بلدیّه، از جنوب به گذر عام و بازارچه سبزه میدان و از باختر به کوچه معروف به آشتی کتان محدود می‌شد در ۲۷۰ متر مربع زمین برای ساختمان و چهار باب مغازه در طبقه همکف و یک صحن و راه پله دو طرفه و سرسرا و دو سالن وسیع ریخته می‌گردد.^{۲۴}

سرانجام کتابخانه در روز پنجشنبه نوزدهم مهرماه سال ۱۳۱۳ ساعت پنج بعد از ظهر با حضور مسئولان محلی، رؤسای ادارات، اعیان و اشراف، فرهنگیان و بسیاری از افراد تحصیلکرده و دوستان کتاب افتتاح می‌گردد و تعداد کتاب‌های این کتابخانه در زمان افتتاح به ۱۷۵۹ جلد می‌رسد.^{۲۵}

از ابتدا اقرار بر این بود که این کتابخانه به نام «کتابخانه ملی تربیت» نامگذاری گردد. به این نام در روزنامه پرورش و در ضمن مقاله «کتابخانه عمومی رشت»^{۲۶} اشاره و همچنین در نظامنامه جمعیت نشر معارف گیلان بند ۴ مرام اساسی نیز بر این نام تاکید می‌گردد. اما از قرار معلوم زمانی که آقای ابراهیم فخرایی برای چاپ اوراق کتابخانه نزد حاجی رضا مطبعه‌چی صاحب چاپخانه عروّه الوثقی می‌رود، او که با این نام موافق نبوده از چاپ سربرگ‌ها و پاکت‌نامه‌ها با این نام سر باز زده و با استدلال‌هایی نظر ابراهیم فخرایی را نیز تغییر و با حذف عبارت تربیت عنوان «کتابخانه ملی و قرائتخانه عمومی» را بر روی اوراق این کتابخانه چاپ می‌نماید.^{۲۷}

۲۲. تاریخ کتابخانه‌های گیلان: ۳۹.

۲۳. همان: ۴۲.

۲۴. کهن‌ترین کتابخانه مستقل عمومی: ۲۰.

۲۵. همان: ۲۳.

۲۶. پرورش، شماره ۲۳۴، ۱۸ بهمن ۱۳۰۵.

۲۷. کهن‌ترین کتابخانه مستقل عمومی: ۲۱.

کتابخانه شخصی محمدعلی تربیت

شکی نیست که تأسیس کتابخانه شخصی محمدعلی تربیت با آغاز علاقه او به کتاب و مطالعه آغاز می‌گردد، اما بر اساس یک نمونه مهر که بر روی برخی از کتاب‌های کتابخانه شخصی او دیده می‌شود و عبارت «کتابخانه محمدعلی تربیت ۱۳۱۶ نمره.....» را دارد (تصویر ۹) مشخص می‌گردد که وی رسماً از همین سال است که بنای کتابخانه خود را گذاشته و به صورت جدی و رسمی به جمع‌آوری کتاب مشغول می‌گردد. سال ۱۳۱۶ ق. دقیقاً همان سال تأسیس کتابفروشی تربیت در تبریز نیز هست. عددی که بر روی برخی از مهرهای این کتابفروشی نیز حک گردیده است. (تصویر ۱۰) و معلوم می‌نماید که تربیت در این سال که سنی حدود ۲۴ سال داشته به صورت جدی و حرفه‌ای وارد حوزه کتاب‌شناسی و کتابداری گردیده است. کتابخانه شخصی تربیت که از قرار معلوم تا آخرین سال‌های عمر او محفوظ بوده را باید حاصل یک عمر تلاش و دقت نظر او در جمع‌آوری بهترین کتاب‌های خطی و چاپی دانست که او در ایران و بسیاری از کشورهای دیگر بداند سفر نموده جمع‌آوری کرده است. تقی‌زاده در خصوص اهمیت کتابخانه شخصی تربیت چنین بیان می‌دارد:

«... کتابخانه شخصی خوبی هم داشت که نسخه‌های خوب نادر الوجود دارد و جای آن دارد که یک کتابخانه عمومی دولتی یا ملی آن را یکجا بخرد...»^{۲۸}

از دیگر افرادی که با تربیت حشر و نشر داشته و از کتابخانه شخصی او مطلع بود مرحوم علامه قزوینی (۱۲۵۶-۱۳۲۸) است که در خصوص این کتابخانه و همچنین شخصیت محمدعلی تربیت اینچنین نگاشته است:

«... میرزا محمدعلی خان تبریزی مردی فاضل بود، لهجه ترکی شدیداً واضحی داشت و کتابخانه مفصل و معتبری از کتب خطی و چاپی جمع کرده بود، ولی بواسطه ضنّت شدیدی که آن مرحوم در عاریه دادن کتب بلکه حتی در مجرد نام بردن و نشان دادن کتابی از کتب خود یا کتب غیر داشت در مدت العمر، بدیاز بشری اسمی از محتویات کتابخانه خود نمی‌برد و فقط بعد از وفات معلوم شد که کتابخانه بسیار نفیسی داشته است و این صفت ضنّت به کتب به اندازه در او راسخ و مستحکم بود که حتی در تألیف نفیس خود دانشمندان آذربایجان اغلب اوقات بلکه تقریباً در جمیع موارد بکلی از ذکر نشانی‌های کتابی یا کتبی که از آن‌ها یاد می‌کند به کلی خودداری کرده و فقط اسم مجرد کتاب را برده ولی مطلقاً و اصلاً از خصوصیات و درمیرزات مأخذ و مدارک خود و نام مؤلفین آن‌ها و اینکه در چه موضوعی است و در چه عصری تألیف شده و در کدام کتابخانه فعلاً این کتاب موجود است، بوجه من

تصویر ۹
نمونه مهر کتابخانه
شخصی محمدعلی
تربیت

آینه پژوهش، ۲۰۱۰
سال ۳۴، شماره ۳
مرداد و شهریور ۱۴۰۲

۲۸. «میرزا محمد علیخان تربیت (مختصری از ترجمه حالات وی): ۲۰۱».

الوجه اسمی نبرده است. باری کتابهایش را ورثه بعد از وفات او به حراج و طرق دیگر تصویر ۱۰

نمونه مهرهای

متفرق نمودند» ۲۹.

کتابفروشی تربیت که در
سال ۱۳۱۶ ق. در شهر تبریز
افتتاح و شروع به فعالیت
می‌نماید.

حدود دو سال بعد از درگذشت تربیت در تاریخ ۱۴ مهر سال ۱۳۲۰ ق. وزیر فرهنگ وقت دکتر عیسی صدیق دستور می‌دهد که کمیسیونی متشکل از سه نفر از استادان به نام دانشگاه مرکب از ابراهیم پورداوود (۱۲۶۴-۱۳۴۷)، احمد بهمنیار (۱۲۶۲-۱۳۳۴) و سعید نفیسی (۱۲۷۴-۱۳۴۵) نسبت به تهیه گزارشی در خصوص کتابخانه شخصی محمدعلی تربیت اقدام نمایند. تا در صورتی که این کتابخانه برای وزارت فرهنگ مفید باشد نسبت به خرید آن اقدام گردد.

این کتابخانه در منزل شخصی او واقع در خیابان خیام کوچه درویش بوده است. (تصویر ۱۱) بر اساس فهرست خلاصه‌ای که توسط کمیسیون تقویم کتابخانه تربیت ارائه می‌گردد (سند شماره ۳) این کتابخانه شامل تعداد ۱۶۰۸ مجلد کتاب چاپی، روزنامه و مجلات و ۷۸۴ مجلد نسخه خطی و در مجموع دارای ۲۳۹۲ کتاب بوده است. این کمیسیون کتاب‌ها را در دو بخش کتاب‌های چاپی و مجلات در موضوعات لغت، علمی، ادبی، طبی، تاریخ و ادبیات ترکیه و قفقاز، تاریخ، حکمت و عرفان، اجتماعی، و تعدادی روزنامه، مجله و سالنامه و همچنین کتاب‌های خطی را نیز در موضوعات اشعار، علمی، طب، تاریخ، لغت، حکمت و عرفان دسته‌بندی می‌نماید. دو مجموعه متمایز در میان کتاب‌های چاپی دیده می‌شود که کمیسیون تقویم در گزارش خود به‌طور ویژه به آنها و اهمیتشان اشاره نموده است:

«یکی از خصایص این کتابخانه اینست که مرحوم تربیت صاحب آن مرد دانشمندی بود و عمر خود را در جمع‌آوری این کتابها چه در ایران و چه در کشورهای دیگر گذراند و مجموعه‌های خاصی مطابق ذوق خود ترتیب داد و نفایسی درین سفرها بدست آورده که شاید برای دیگران گرد آوردن آن دشوار باشد و از آن جمله مجموعه‌های کامل از کتاب‌های ترکی گرد آورده است که همانها در خاک ترکیه بدست آورده و برای کسانی که بخواهند در ادبیات این زبان تحقیق و تتبع کنند بسیار مفید خواهد بود.»

تصویر ۱۱
جانمایی تقریبی منزل و کتابخانه
شخصی محمدعلی تربیت بر روی
نقشه راهنمای شهر تهران-۳۲۷ش.
(تهران نگاری: ۱۶۱)

به جز این کتاب‌ها در موضوع تاریخ و ادبیات ترکیه و قفقاز که ۲۴ مجلد است، مجموعه‌ای نیز از کتاب‌های چاپ اوقاف گیب در ۱۸ مجلد در کتابخانه تربیت موجود بوده که این کتاب‌ها نیز دارای ارزشی مضاعف بوده‌اند.

استادان پورداود، بهمنیار و سعید نفیسی از تاریخ ۲۴ مهر همان سال بررسی این کتابخانه را آغاز می‌نمایند و از آنجایی که فهرست‌های موجود کافی نبوده پس از دیدن همه نسخه خطی و چاپی فهرست جدیدی شامل اوصاف و مشخصات کتاب‌ها در دو نسخه تهیه و قیمت فرد فرد کتاب‌ها را و در نهایت قیمت همه کتابخانه را تعیین می‌کنند و در تاریخ ۱۰ آذر همان سال به کار خود پایان داده و طی گزارشی مفصل و در ۱۰ بند نظرات خود در خصوص این کتابخانه و آثار موجود در آنرا را به نگارش درمی‌آورند. (سند شماره ۲)

این گزارش حاوی نکات ارزشمند و قابل توجهی است که ضمن اشاره‌های دقیقی به وجوه مثبت و قابل توجه کتابخانه مرحوم محمدعلی تربیت می‌توان آنرا شیوه‌نامه‌ای نانوشته اما قابل تقلید برای تقویم کتابخانه‌هایی ازین دست دانست.

حساسیت این اساتید به رؤیت دقیق و فرد فرد نسخه‌های خطی و چاپی کتابخانه، تهیه فهرستی

اجمالی اما دقیق از کتاب‌های چاپی و خطی، ارائه لیستی از نفائس کتاب‌های خطی همراه با اشاره به تاریخ کتابت و یا ویژگی‌های فیزیکی و متنی آنها و همچنین اشاره به وجوه بارز و قابل توجه کتابخانه و... همگی از جمله مواردی است که می‌توان از آنها برای تقویم هر کتابخانه اهل علمی گرته برداری نمود.

نظر اعضای کمیسیون به صراحت چنانچه در بند ۸ این گزارش ذکر شده بر این بوده که «چون کتابخانه روی هم رفته یادگار عمر و کوشش و دلسوزی یکی از دانشمندان ایرانیست بهتر اینست که یک‌جا خرید شود و همه آنها را با هم در جایی بگذارند تا در ضمن یادگاری هم از ایرانیان نامی این دوران باشد و مجموعه‌های آن هم دست نخورده در جایی بماند.»

کتاب‌های این کتابخانه از لحاظ قیمت فرد فرد کتاب‌ها به مبلغ ۱۴۹۵۰۰ ریال ارزش‌گذاری می‌شود اما اعضای کمیسیون معتقدند چون این کتابخانه دارای ارزش دسته‌جمعی نیز هست از این حیث بهتر است که مبلغ بیست هزار ریال بر آن مبلغ اضافه می‌گردد. قابل توجه آنکه قدیمی‌ترین کتاب خطی این کتابخانه نسخه خطی از نهج البلاغه است که به تاریخ ۵۹۸ هجری قمری کتابت شده است.

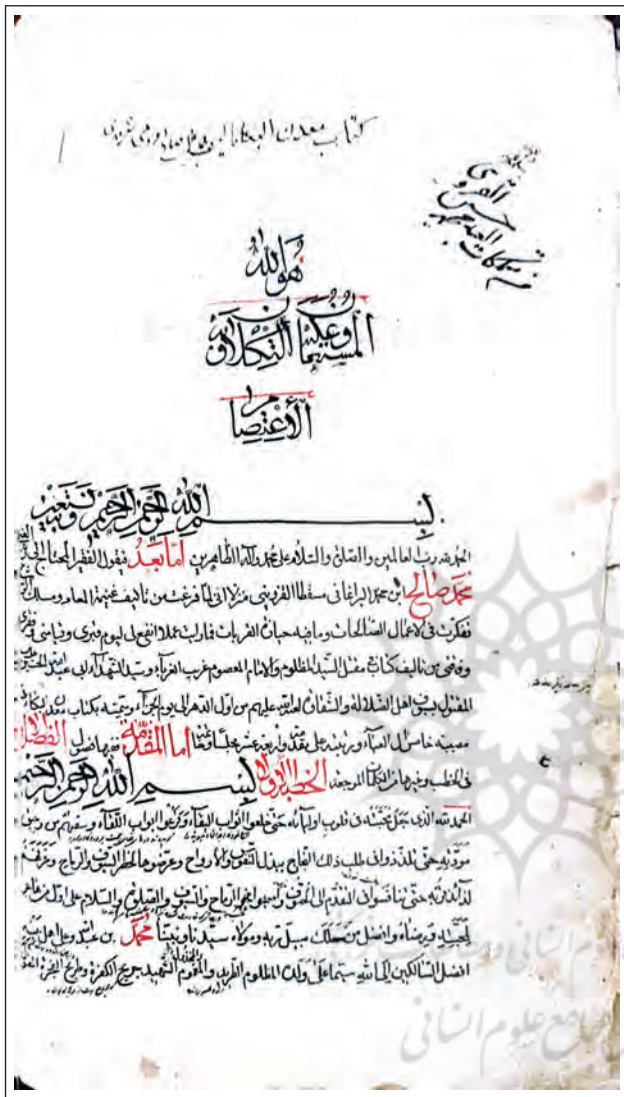
عاقبت کتابخانه محمد علی تربیت

با توجه به اسناد و گزارش‌هایی که به آنها اشاره شد، آگاهی ما از کتابخانه تربیت بعد از درگذشت مرحوم محمد علی تربیت بدینجا ختم می‌گردد که این کتابخانه به دست‌وروزیر معارف و توسط کمیونی قیمت‌گذاری و توصیه مؤکد می‌گردد که همه این کتابخانه به صورت تجمیعی خریداری و در جایی نگهداری و حفظ گردد. این گزارش که در تاریخ ۱۰ آذر سال ۱۳۲۰ توسط اعضای این کمیسیون تنظیم و امضاء می‌گردد. آخرین اطلاع دقیق ما از وضعیت کتابخانه مرحوم محمد علی تربیت است.

از عجایب این روزگار اینست که کتابخانه‌ای با این درجه اهمیت و آثار نفیس و نوادر کتب و با وجود تأکید فراوان استادان نامداری چون پورداود، بهمنیار و سعید نفیسی از قرار معلوم نه توسط وزارت معارف و نه توسط هیچ نهاد و ارگان دولتی و حکومتی دیگری خریداری نمی‌گردد.

در بخشی از گزارش این تقویم این اساتید در خصوص اهمیت این کتابخانه و تأکید برای خرید همگی کتاب‌های آن چنین می‌نویسند:

«... چون این کتابخانه روی هم رفته یادگار عمر و کوشش و دلسوزی یکی از دانشمندان ایرانیست بهتر اینست که یک‌جا خرید شود و همه آنها را با هم در جایی بگذارند تا در ضمن یادگاری هم از ایرانیان نامی این دوران باشد و مجموعه‌های آن هم دست نخورده در جایی بماند.»

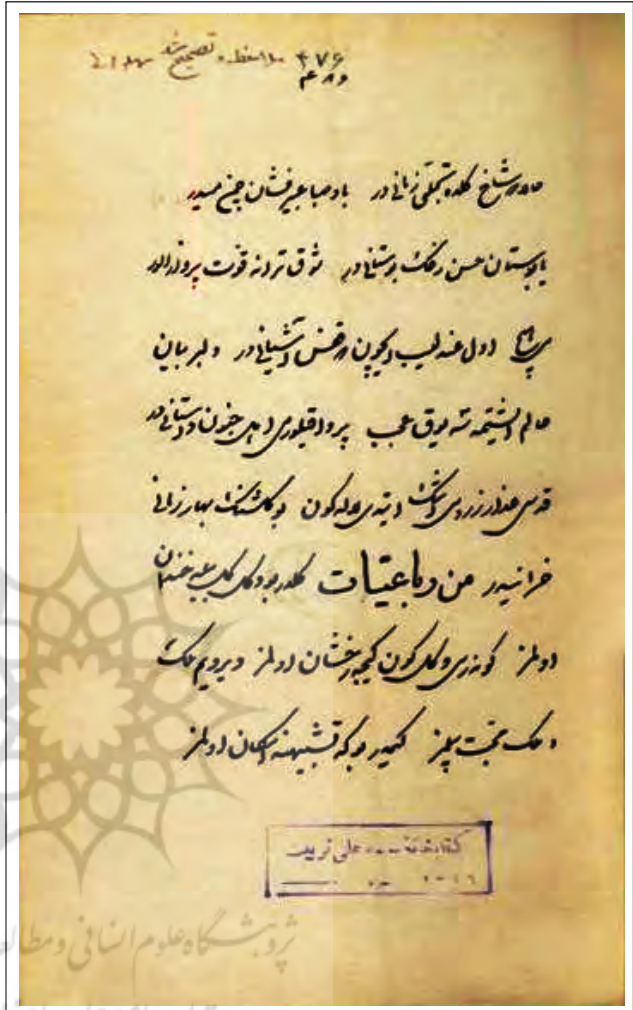
تصویر ۱۲
تصویر صفحه اول از کتاب معدن البکاء
از جمله نسخه های خطی کتابخانه
شخصی مرحوم محمد علی تربیت
(کتابخانه ملی - ش. ۴۰۳۰۴-۵)

و امروز بعد از گذشت قریب به ۸۲ سال از آن تاریخ تقریباً هیچ اثری از این کتابخانه و آثار آن قابل ردیابی نیست! کتاب های خطی با قدمت بالا و به خط مؤلف و دارای نفاست فیزیکی و نادری که دیگر اثری از آنها پیدا نمی شود و معلوم نیست که به کدام کشور و نزد کدام کلکسیونر راه پیدا نموده اند.

با بررسی فهرست های منتشره کتابخانه های ایران و حتی خارج از ایران تنها چند نسخه خطی از نسخه های این کتابخانه را در برخی از کتابخانه های ایران با زبانی نموده ام که با توجه به پراکندگی این نسخه ها در کتابخانه های مختلف به نظر میرسد که عاقب این کتابخانه پاره پاره شدن و چه بسا فروش تدریجی بوده است و البته عمده این نسخه های خطی و حتی چاپی این کتابخانه یا داخل

تصویر ۱۳

صفحه پایانی کتاب گلستان ارم متعلق
به کتابخانه شخصی محمدعلی تربیت
(کتابخانه و موزه ملی ملک-ش. ۳۷۴۷)

ایران نیست و یا اگر هست، در یک کتابخانه شخصی و دور از دسترس قرار دارد. و چنانچه اشاره شد و علامه قزوینی به صراحت بیان داشته «... کتابهایش را ورثه بعد از وفات او به حراج و طرق دیگر متفرق نمودند.»^{۳۰}

از جمله کتاب‌های خطی که در لیست تقویم کتابخانه تربیت نام آن ذکر شده و با جستجو در کتابخانه‌ها، همان نسخه را پیدا نمودم، کتاب معدن البکاء تألیف محمد صالح بن محمد برغانی است. این نسخه با مهر کتابخانه تربیت به شماره ۵-۴۰۳۰۴ در کتابخانه ملی ایران محفوظ است و وقتی به سابقه این کتاب نگاه می‌کنیم، مشخص می‌گردد که کتاب تقریباً به تازگی و در تاریخ ۱۵ اسفند سال ۱۳۹۸ از شخصی خریداری و به مجموعه کتابخانه ملی اضافه شده است. (تصویر ۱۲)

۳۰. میرزا محمدعلیخان تربیت (مختصری از ترجمه حالات وی): ۲۰۱.

یکی دیگر از نسخه‌هایی که متعلق به کتابخانه شخصی مرحوم تربیت بوده است، کتاب گلستان ارم نگاشته عباسقلی بن میرزا محمد ثانی است که در فهرست تقویم این کتابخانه (شماره ۸۲) نیز ذکر شده است. این نسخه در حال حاضر به شماره ۳۷۴۷ در کتابخانه ملک موجود است و مهر کتابخانه شخصی مرحوم تربیت نیز بر صفحه پایانی این کتاب مشاهده می‌شود.^{۳۱} (تصویر ۱۳)

بجز این دو نسخه که در لیست تقویم کتابخانه شخصی محمدعلی تربیت به آنها اشاره شده است نسخه خطی دیگری از ممتلكات مرحوم محمدعلی تربیت پیدا نمودم که از قرار معلوم روزگاری در دست ایشان بوده اما به هرد لیلی در زمانی که این کتابخانه تقویم می‌گردد، جزو کتابخانه شخصی ایشان نبوده است.

نسخه‌ای از کتاب حلیة المتقین علامه مجلسی که گمان بر این بوده که به خط مؤلف آن است.^{۳۲} این نسخه در اختیار کاظم بن میرزا عبدالوهاب طباطبایی تبریزی ملقب به اعتضاد الممالک (۱۲۴۶-۱۳۴۱ ق.) از فضلالی تبریز بوده است که توسط پسرش میرزا صادق خان طباطبایی وکیلی ملقب به اجلال الملک به محمدعلی تربیت هدیه می‌گردد. در صفحه آخر این نسخه یادداشتی به خط و مهر میرزا صادق اجلال الملک در این خصوص دیده می‌شود:

«این کتاب مستطاب که بخط مرحوم مجلسی اعلی الله مقامه است در اصل نسخه ایست یگانه کتابی است که از کتب نفیسه والد مرحوم حاجی اعتضاد الممالک نورالله مضجعه باین بنده باقی مانده محض سرکاری به کتابخانه جناب مستطاب اجل اکرم ادیب فاضل آقای آقامیرزا محمدعلیخان تربیت رئیس معارف و اوقاف مملکت آذربایجان دام اقباله العالی تقدیم گردید ۱۷ ربیع المولود ۱۳۴۰»

اسناد تقویم کتابخانه شخصی محمدعلی تربیت

قریب به سه سال پیش مجموعه اسناد تقویم کتابخانه شخصی محمدعلی تربیت که مجموعاً ۱۳ برگ است را خریداری نمودم که مشخصات و ویژگی‌های ظاهری آنها بدین قرار است:

[۱] نامه مورخ ۱۸/۷/۱۳۲۰، ۲ برگ، دستنویس به خط شکسته تحریری، ابعاد کاغذ ۱۲/۷ در ۱۶ سانتی‌متر و ۱۵/۶ در ۱۸ سانتی‌متر.

[۲] گزارش راجع بکتابخانه مرحوم محمدعلی تربیت (مسوده)، ۳ برگ، دستنویس نستعلیق تحریری، بر روی سربرگ سازمان پرورش افکار کمیسیون رادیو، ابعاد کاغذ ۲۶ در ۲۱ سانتی‌متر.

[۳] گزارش راجع بکتابخانه مرحوم محمدعلی تربیت (پاکنویس)، به تاریخ دهم آذر سال ۱۳۲۰،

۳۱. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ملی ملک: ۶۹۳/۴.

۳۲. فهرست کتابخانه مجلس شورای ملی: ۶۰/۱۳.

۳ برگ، تاییبی باماشین تحریر به رنگ مشکی در کاغذهای سفید خط دار، ابعاد کاغذ ۳۶ در ۲۳ سانتی متر.

[۴] فهرست خلاصه کتب خطی و چاپی مرحوم تربیت، تاییبی باماشین تحریر به رنگ مشکی در کاغذ سفید خط دار، ۲۲/۵ در ۳۶ سانتی متر.

[۵] صورت کتابهای خطی کتابخانه مرحوم تربیت (صندوق ۲)، تاییبی باماشین تحریر به رنگ مشکی در کاغذ سفید بی خط، ابعاد کاغذ ۳۶ در ۲۲.

بخشی از اطلاعات این اسناد در مقاله مورد استفاده قرار گرفت و متن کامل و بازخوانی شده آن و همچنین تصاویری از این اسناد را در ادامه برای اطلاع بیشتر ارائه می نمایم.

تصویر ۱۴

تقویم کتابخانه شخصی محمد علی
تربیت (مجموعه شخصی - سند
شماره ۱)

د هم اذرمه ۱۳۲۰

گزارش راجع بکتابخانه مرحوم محمد علی تهریت

شایر دستوری که جناب آقای دوزیر فرهنگ داد بودند کمیونی بصورت اعلا کنند لاس براردیدن و ازین یی کردن کتابها در مرحوم محمد علی تهریت در محلی که کتابها در آنجا است چندین جلسه تشکیل دادند و نتیجه آن جلسات ازین قرار است:

۱- پس از وقت از کتابها و منبر صورتها بی ترتیب دادند و چون برآوردن کتابها را در کمیونی آن صورتها کان و نامند تا عی نبود چندین روز وقت صرف این شد که برای هر کتاب خطی یا چاپی برکه یا پیشه که شانس تمام خضایر کتاب یا شد در دست نسخه ترتیب بد دهند و برکه ها و منبر برادر کتاب خطی خصله ها از کتاب و نام مولد و کتاب و نام کتاب و تعیین موضع و زبان آن کتاب و تد هب و نقاشی و جدول آن و برادر کتاب چاپی نام کتاب و نام مولد آن و شهر و تاریخ که از آن چاپ شد و در آن برکه ها قید کرده شد و بر هر برکه نیز به مقدر بی آن کتاب رایان دادند که در آن

۱- کتابها و خطی را از نظرا اهمیت و نایابی و کم یابی و یا نفاست خط و کاغذ و قدمت نسخه و غیره بد و دسته درجه اول و درجه دوم تصحیح و کتابها چاپی را هم از نظر کمیایی و موجود نبودن در بازار و صرا با بد و درجه اول و دوم دست کرده اند

۲- در میان این کتابها چیز که مخصوصا جالب است اینست که مجموعه ها و مختلفی است از کتابها رسون مند و معتبر در دست فی خصوص که گذشته از کتاب بودن بعضی از آنها بد بدید و جمع آوری و تهیه آنها وقت میخواست و حید است که متفرق شده و هر یک از این مجموعه ها برادر من و کسانی که در دست رسته کار میکنند شایر من است و بسیار مفید خواهد بود از این جمله مجموعه از کتابها و لغت و فرهنگها فارسی و عربی و ترکی و برخی از زبانها بر مرد و زبانها و بیخانه است که برادر کتابخانه فرهنگستان بسیار سود مند خواهد افتاد و مجموعه از کتابها خطی فارسی و عربی است که برادر کتابخانه دانشکده پزشکی بسیار مفید خواهد بود و نیز مجموعه آغاز و زبانها و مجتد زبان فارسی است که برادر تاریخ صعبه ایران بسیار مفید است و مجموعه نسبت کامل از کتابها در فارسی چاپ اوقاف کتب در میان این کتابها است و شاید نظیر این مجموعه ها در کتابخانه های دیگر بسیار کم باشد

۳- در میان کتابها چاپی این کتابخانه برخی کتابها در فارسی و عربی و زبانها در آرمایی است که از کتابها بسیار مفید است و چون از زمانها بد قدیم چاپ شده در بازارها نیست و بد است آوردن آنها در شوار است و یا مدت زمان بسیار میخواهد و نیز کتابها در فارسی و عربی چاپ های قدیم ایران و کشورهای دیگر در میان آنها هست که در بازار صهران بد ست آوردن آنها نیز دشوار است

۴- در میان کتابها خطی این کتابخانه نیز کتابها و کمیاب و معتبر که از حیث قدمت نسخه امتیاز دارد از این جمله کتابها در متعدد که در قرن هفتم و هشتم نوشته شده نیز بسیار است که برای چاپها مانعانند و معتبر بسیار رسون مند خواهد بود و دانشمندان ایران در تحقیقات خود میتوانند از آنها بهره مند شوند و نیز در برخی از مجموعه ها و سفینه های که در این کتابخانه هست و سایر نایاب یا کمیاب فراوانست که نویه علی بسیار در بردارد از این جمله این کتابها امتیاز خاص دارند:

۱) نسخه از توضیح خنر شید در تفسیر فارسی تالیف رشید الدین فیض اله همدانی وزیر و نیز نسخه معروف که از نسخهای اصل همان زمان تالیف کتابست و در پایان آن نسخه تفریضهاش که ۱۵۰ تن از دانشمندان آن زمان بر آن کتاب نوشته اند ثبت شد

۲) نسخه از کتاب صفة الصفات لیب ابن بزازار در بیلی در احوال شیخ ضی الدین عارف مشهور بحد صعبه که در تالیف ۱۰۰ قمر برادر شاه قلی خلیفه مبرد اردر شیراز نوشته شد و جلد بسیار نفیس و تد هب بسیار زیبا و خط و جدول ممتاز دارد بطه کتابها و بسیار جالب توجه است

نسخه از کتاب الفرد و در اخبار که بشیوه خط باقوتست یا خط یکی از خوشنویسانست که بشیوه بانوت نوشته است

تصویر ۱۵
تقویم کتابخانه شخصی
محمد علی تهریت
مجموعه شخصی - سند
شماره ۳

فهرست خلاصه کتب خطی و چاپی مرحوم تربیت

(کتب خطی)			(کتب چاپی)		
تعداد جلد	بها' ریال		تعداد جلد	بها' ریال	
۱۴۰	۲۳۰۰۰	کتب انعام خطی	۷۷	۱۳۱۵	کتب لغت چاپی
۸۲	۷۶۰۰	* علمی خطی	۱۳	۶۸۰	* علمی چاپی
۴۱	۵۵۱۰	* طب خطی	۲۳	۴۹۵	* علمی چاپی
۲۷	۱۸۷۰	* ترکی خطی	۵۵	۲۱۵۰	* لغت چاپی
۵۸	۱۲۵۲۰	* تاریخ خطی	۳۹	۳۰۵۰	* لغت چاپی
۱۸	۶۲۲۰	* لغت خطی	۱۱۳	۱۵۷۰	* ترکی چاپی
۳۸۷	۴۶۰۱۰	* حکمت و عرفان غیر خطی	۲۱۲	۶۸۳۰	* ادبی چاپی
۷۸۴	۱۰۲۷۸۰	جمع	۱۱	۱۰۰	* علمی چاپی
جدد	ریال		۲۱	۲۶۰	* طبی چاپی
			۲۴	۴۲۰	* تاریخ و ادبیات ترکی و تقناز
			۱۵۲	۱۳۱۰	* ادبی چاپی
			۱۹۸	۲۴۰۵	* تاریخی و اجتماعی چاپی
			۶۹	۷۶۰	* تاریخی چاپی
			۱۷۲	۸۱۱۰	* تاریخی چاپی
			۵۵	۱۳۲۰	* حکمت و عرفان چاپی
			۹۱	۲۸۳۰	* شعر فارسی چاپی
			۴۴	۱۲۵۵	* تاریخ چاپی
			۱۸	۵۲۳۰	* چاپ اوقاف کتب
			۱۲۵	۲۳۶۰	* متن ترجمه چاپی
			۵۶	۴۱۰۰	* روزنامه و مجلات و سالنامهها
			۱۶۰۸	۶۶۷۲۰	جمع کل کتب
			جدد	ریال	
			جمع کل کتب	۱۴۹۵۰۰	ریال

تصویر ۱۶
تقویم کتابخانه شخصی
محمد علی تربیت
(مجموعه شخصی - سند
شماره ۴)

صورت کتابهای خطی کتابخانه مرحوم تربیت (صندوق ۲)

- ۱- العروض الفایق فی العواطف والرقایق تألیف حریقتش
 ۲- مدارج اکمال فارسی- رسائل بابا افضل
 ۳- بنبیح الحیات باسمه رساله دیکر فارسی
 ۴- نصوص فارابی- رسائل فارابی و شیخ الرئیس عربی
 ۵- البدایة والنهایه ابی القدا* تاریخ عربی
 ۶- رساله تحقیق النور* ۹۱۸- شرح رساله عربی
 ۷- مزارات الشیراز الوسیوم بالاعزاز عربی
 ۸- انعام الدرایه حلل الدین سیوی- رسائل دیکر از
 ۹- رساله فی حلقه الفاظ القرآن
 ۱۰- شرح گلشن راز تألیف محمد بن یحیی الجیلانی ترجمه
 نفیس وکالی
 ۱۱- حالات حکما* و تفسیر آیه الکبری رسائل مشتمل
 بر تاریخ حکما* و تفسیر فارسی
 ۱۲- تاریخ جلال ترجم فارسی
 ۱۳- آئینه حق نام فارسی در شرح حال- حکله*
 ۱۴- رسائل از محمد د. ه. دار فارسی
 ۱۵- جامع الاسرار تألیف سید حیدر آملی عربی
 ۱۶- منهل الفجر* در سیرت مولویها
 ۱۷- رساله از شیخ ادریس در منلق و در هیئت بسیار
 کهنه وکالی
 ۱۸- دیمه القصر عربی
 ۱۹- نلخیص الاثر فی عجایب الاقطار عبد الرشید بن صالح
 باکوئی نسخه بسیار کهنه و خوب ۵۰۴
 ۲۰- اشعه بلعات عراقی ۸۸۴
 ۲۱- مجالس النفایس و مینواتی ۹۹۷
 ۲۲- رساله جند حواجه نصیر موسی عربی و فارسی
 ۲۳- مسانله الممالئه لابی الحسن ساعد بن علی الحرانی
 ۱۰۹۷ نسخه خطی خوب فارسی
 ۲۴- مناقب مشایخ طریقت حلوتیه ترکی
 ۲۵- مقامات العلماء و صباح الشریعه
 ۲۶- رسائل در عرفان ترکی
 ۲۷- رساله کوجیک در رحمت و اختیار حواجه نصیر
 ۲۸- رسائل از سیدیه فی انساب السادات العلویه
 ۲۹- رسائل شیخ عزیز نصیف و سید شریف حر جانی فارسی
 ۳۰- کشف القواید فی شرح قواعد عقاید النصیری لموسی
 ۳۱- مکمل نفعات الانس جایی شرح حال جایی تألیف عبد الغفور
 ۳۲- وصیت فیما عورس المسی بالذ هبیه
 ۳۳- کتاب هیاکل النور تألیف شیخ شهاب الدین سهروردی
 ۳۴- مجموعه من منتخبات اشعار العربیه
 ۳۵- ریمان القلوب عربی
 ۳۶- شرح کلمات بابا طاهر عربان عربی
 ۳۷- کتاب حقایق ملامحسن فیقر- انوار الحکمة الیقین فی
 معرفه رب العالمین شمسری
 ۳۸- ترجمه تاریخ بیهیمی فارسی حداد ادخان
 ۳۹- در مصیبت حضرت سید الشهدا*
 ۴۰- نفعات الانس جایی
 ۴۱- رساله سرمایه ایمان رساله بابا افضل کاشانی رؤیای
 غزالی و رسائل دیکر از ملا محسن فیه
 ۴۲- تعلیقات شیخ الرئیس
 ۴۳- تمهیدات عن القضاة همدانی
 ۴۴- مشکاة الانوار محمد بن عزالی لموسی در تفسیر سورہ نور از
 غزالی نسخه خوب
- ۱- العروض الفایق فی العواطف والرقایق تألیف حریقتش
 ۲- مدارج اکمال فارسی- رسائل بابا افضل
 ۳- بنبیح الحیات باسمه رساله دیکر فارسی
 ۴- نصوص فارابی- رسائل فارابی و شیخ الرئیس عربی
 ۵- البدایة والنهایه ابی القدا* تاریخ عربی
 ۶- رساله تحقیق النور* ۹۱۸- شرح رساله عربی
 ۷- مزارات الشیراز الوسیوم بالاعزاز عربی
 ۸- انعام الدرایه حلل الدین سیوی- رسائل دیکر از
 ۹- رساله فی حلقه الفاظ القرآن
 ۱۰- شرح گلشن راز تألیف محمد بن یحیی الجیلانی ترجمه
 نفیس وکالی
 ۱۱- حالات حکما* و تفسیر آیه الکبری رسائل مشتمل
 بر تاریخ حکما* و تفسیر فارسی
 ۱۲- تاریخ جلال ترجم فارسی
 ۱۳- آئینه حق نام فارسی در شرح حال- حکله*
 ۱۴- رسائل از محمد د. ه. دار فارسی
 ۱۵- جامع الاسرار تألیف سید حیدر آملی عربی
 ۱۶- منهل الفجر* در سیرت مولویها
 ۱۷- رساله از شیخ ادریس در منلق و در هیئت بسیار
 کهنه وکالی
 ۱۸- دیمه القصر عربی
 ۱۹- نلخیص الاثر فی عجایب الاقطار عبد الرشید بن صالح
 باکوئی نسخه بسیار کهنه و خوب ۵۰۴
 ۲۰- اشعه بلعات عراقی ۸۸۴
 ۲۱- مجالس النفایس و مینواتی ۹۹۷
 ۲۲- رساله جند حواجه نصیر موسی عربی و فارسی
 ۲۳- مسانله الممالئه لابی الحسن ساعد بن علی الحرانی
 ۱۰۹۷ نسخه خطی خوب فارسی
 ۲۴- مناقب مشایخ طریقت حلوتیه ترکی
 ۲۵- مقامات العلماء و صباح الشریعه
 ۲۶- رسائل در عرفان ترکی
 ۲۷- رساله کوجیک در رحمت و اختیار حواجه نصیر
 ۲۸- رسائل از سیدیه فی انساب السادات العلویه
 ۲۹- رسائل شیخ عزیز نصیف و سید شریف حر جانی فارسی
 ۳۰- کشف القواید فی شرح قواعد عقاید النصیری لموسی
 ۳۱- مکمل نفعات الانس جایی شرح حال جایی تألیف عبد الغفور
 ۳۲- وصیت فیما عورس المسی بالذ هبیه
 ۳۳- کتاب هیاکل النور تألیف شیخ شهاب الدین سهروردی
 ۳۴- مجموعه من منتخبات اشعار العربیه
 ۳۵- ریمان القلوب عربی
 ۳۶- شرح کلمات بابا طاهر عربان عربی
 ۳۷- کتاب حقایق ملامحسن فیقر- انوار الحکمة الیقین فی
 معرفه رب العالمین شمسری
 ۳۸- ترجمه تاریخ بیهیمی فارسی حداد ادخان
 ۳۹- در مصیبت حضرت سید الشهدا*
 ۴۰- نفعات الانس جایی
 ۴۱- رساله سرمایه ایمان رساله بابا افضل کاشانی رؤیای
 غزالی و رسائل دیکر از ملا محسن فیه
 ۴۲- تعلیقات شیخ الرئیس
 ۴۳- تمهیدات عن القضاة همدانی
 ۴۴- مشکاة الانوار محمد بن عزالی لموسی در تفسیر سورہ نور از
 غزالی نسخه خوب

تصویر ۱۷
 تقویم کتابخانه شخصی
 محمد علی تربیت
 مجموعه شخصی - سند
 شماره (۵)

[۱]

مقام وزارت

در تاریخ ۱۴ مهرماه ۱۳۳۰ از طرف مقام وزارت با اداره آموزش عالی دستور داده شد برای تهیه گزارشی در باب کتابخانه شخصی مرحوم محمد علی تربیت کمسیون مرکب از چند تن از استادان دانشگاه تشکیل یابد و فهرست کتابها و در صورت لزوم خود آنها دیده شود تا اگر خرید آنها برای وزارت فرهنگ ضرورت داشته باشد اقدام مقتضی بعمل آید. کمسیون مذکور مرکب از آقایان پورداود و بهمنیار و سعید نفیسی از ۲۴ مهرماه شروع بکار کرد و چون فهرست های موجود کافی و کامل نبود پس از دیدن کلیه نسخ خطی و چاپی فهرست جدیدی شامل اوصاف و مشخصات کتب در دو نسخه و بهای فرد فرد کتب و قیمت مجموع کتابخانه را تعیین نمود و در تاریخ دهم آذرماه کار خود را بپایان رساند و گزارشی که با این نامه از نظر شریف میگذرد تهیه کرد.

چنانکه ملاحظه میفرمایند کمسیون در پایان گزارش مفصل خود پس از ذکر دلائل و با اشاره به خصائص این کتابخانه چنین اظهار نظر کرده است:

در... اعضاء کمسیون کتابخانه مرحوم تربیت که شامل ۱۶۰۸ کتاب مستقل چاپی و ۷۸۴ کتاب مستقل خطی و روی هم رفته شامل ۲۳۹۲ کتاب است بنا بر برگه هایی که اعضاء کمسیون تهیه کرده اند و باین گزارش توأم است از لحاظ قیمت فرد فرد کتابها بمبلغ ۱۴۹۵۰۰ ریال ارزش دارد و چون علاوه بر قیمت فرد فرد آنها باقی ماندن مجموعه خوبی از کتاب های خطی و چاپی که بکار تحقیقات ادبی و علمی میخورد و نظر بسیاست علمی و فرهنگی ایران اهمیت دارد و همه کتابخانه که دارای مجموعه های کامل باشد روی هم رفته بجز ارزش فرد فرد کتابها دارای ارزش دسته جمعی هست و کتابخانه مرحوم تربیت از نظر دارا بودن مجموعه های سودمند و بهره های علمی که دانشمندان ایران از آن میتوانند ببرند از حیث مجموع دارای قیمت خاصی است کمسیون سزوار دانسته اند که بر رقم ۱۴۹۵۰۰ ریال که مجموع قیمت فرد فرد کتابهاست مبلغ بیست هزار ریال نیز از لحاظ قیمت مجموعه ها و تمام کتابخانه افزوده شود و این کتابها برای یکی از کتابخانه های عمومی ایران خریداری گردد.

[امضا]

۱۳۳۰/۷/۱۸

منزل مرحوم تربیت خیابان خیام کوچه درویش

[۲]

دهم آذرماه ۱۳۲۰

گزارش راجع بکتابخانه مرحوم محمدعلی تربیت

بنابر دستوری که جناب آقای وزیر فرهنگ داده بودند کمیسیونی بعضویت امضاکنندگان برای دیدن و ارزیابی کردن کتابهای مرحوم محمدعلی تربیت در محلی که کتابها در آنجاست چندین جلسه تشکیل داده و نتیجه آن جلسات ازین قرار است:

۱- پیش از وقت از کتابهای مزبور صورتهائی ترتیب داده بودند و چون برای کار کمیسیون آن صورتهای کافی و کاملاً ناطق نبود چندین روز وقت صرف این شد که برای هر کتاب خطی یا چاپی برگه یا فیشی که شامل تمام خصایص کتاب باشد در دو نسخه ترتیب بدهند و در برگه‌های مزبور برای هر کتاب خطی خصایص آن از نام کتاب و نام مؤلف و کاتب و تاریخ کتابت و تعیین موضوع و زبان آن کتاب و تذهیب و نقاشی و جدول و جلد آن و برای هر کتاب چاپی نام کتاب و نام مؤلف آن و شهر و تاریخی که از آن چاپ شده در آن برگه‌ها قید کرده شد و روی هر برگه نیز بهای تقریبی آن کتاب را یادداشت کرده‌اند.

۲- کتابهای خطی را از نظر اهمیت و نایابی و کم‌یابی و یا نفاس خط و کاغذ و قدمت نسخه و غیره بدو دسته درجه اول و درجه دوم قسمت کرده و کتابهای چاپی را هم از نظر کمیابی و موجود نبودن در بازار طهران بدو درجه اول و دوم قسمت کردند.

۳- در میان این کتابها چیزی که مخصوصاً جالب است اینست که مجموعه‌های مختلفی است از کتابهای سودمند و معتبر در یک فن بخصوص که گذشته از کمیاب بودن بعضی از آنها مدت مدیدی جمع‌آوری و تهیه آنها وقت می‌خواهد و حیف است که متفرق شوند و هر یک از آن مجموعه‌ها برای اهل فن و کسانی که در یک رشته کار میکنند گشایش مهمی است و بسیار مفید خواهد بود از آن جمله مجموعه‌ای از کتابهای لغت و فرهنگهای فارسی و عربی و ترکی و برخی از زبانهای مرده و زبانهای بیگانه است که برای کتابخانه فرهنگستان بسیار سودمند خواهد افتاد و مجموعه‌ای از کتابهای علمی قدیم فارسی و عربی است که برای تحقیقات علمی بسیار مفید است و نیز مجموعه‌ای از کتابهای طبی فارسی و عربی است که برای کتابخانه دانشکده پزشکی بسیار مفید خواهد بود و نیز مجموعه‌ای از روزنامه‌ها و مجلات زبان فارسی است که برای تاریخ مطبوعات ایران بسیار مفیدست و مجموعه‌ای نسبتاً کامل از کتابهای فارسی چاپ اوقاف گپ در میان این کتابهاست و شاید نظیر این مجموعه‌ها در کتابخانه‌های دیگر بسیار کم باشد.

۴- در میان کتابهای چاپی این کتابخانه برخی کتابهای فارسی و عربی و زبانهای اروپائی است که از کتابهای بسیار مفیدست و چون از زمانهای قدیم چاپ شده در بازارها نیست و بدست آوردن

آنها دشوارست یا مدت زمان بسیار میخواهد و نیز کتابهای فارسی و عربی چاپ‌های قدیم ایران و کشورهای دیگر در میان آنها هست که در بازار طهران بدست آوردن آنها نیز دشوار است.

۵- در میان کتابهای خطی این کتابخانه نیز کتابهای کمیاب و معتبر که از حیث قدمت نسخه امتیاز دارد از آن جمله کتابهای متعدد که در قرن هفتم و هشتم نوشته شده نیز بسیارست که برای چاپهای انتقادی معتبر بسیار سودمند خواهد بود و دانشمندان ایران در تحقیقات خود میتوانند از آنها بهره‌مند شوند و نیز در برخی از مجموعه‌ها و سفینه‌هایی که در این کتابخانه هست وسایل نایاب یا کمیاب فراوانست که فواید علمی بسیار در بردارد از آن جمله این کتابها امتیاز خاص دارد:

(۱) نسخه‌ای از توضیحات رشیدی در تفسیر فارسی، تألیف رشیدالدین فضل‌اله همدانی وزیر و پزشک معروف که از نسخه‌ای اصل همان زمان تالیف کتابست و در پایان آن نسخه تقریظ‌هایی که ۶۵ تن از دانشمندان آن زمان بر کتاب نوشته‌اند ثبت شده [است].

(۲) نسخه‌ای از کتاب صفوة الصفا تالیف ابن بزازرد بیلی در احوال شیخ صفی‌الدین عارف مشهور جدّ صفویه که در تاریخ ۹ قمری برای شاه‌قلی خلیفه مهرداد در شیراز نوشته شده و جلد بسیار نفیس و تذهیب بسیار زیبا و خط و جدول ممتاز دارد از جمله کتابهای بسیار جالب توجه است.

(۳) نسخه‌ای از کتاب الفردوس در اخبار که بشیوه خط یاقوتست یا خط یکی از خوشنویسان نیست که بشیوه یاقوت نوشته است.

(۴) نسخه‌ای از کلیات سعدی که در ۸۴۳ نوشته شده و نسخه بسیار زیبا و خوش خطی و بیست و سه سرلوح بسیار عالی دارد و بسیار خوب مانده است.

(۵) نسخه‌ای از چهار کتاب در انشای فارسی شامل نزهة الکتاب و تحفة الاحباب و رساله ملتزمات و کنز اللطایف تالیف حسام‌الدین حسن بن عبدالله مؤمن خوئی که در قرن هفتم تالیف کرده و کنز اللطایف تالیف احمد بن علی بن احمد که در همان زمانها نوشته و این نسخه خود از اواخر قرن هشتم است.

(۶) سفینه‌ای شامل نظم و نثر فارسی که در قرن هفتم گرد آمده و در آن اشعاری از چند تن از شعرای بزرگ ایران مانند لامعی و منوچهری و منشوری و منجیک و کافی ظفر همدانی و دیگران است که نسخه آنها در جای دیگر نیست.

(۷) سفینه دیگر از اشعار که در اوایل قرن نهم گرد آمده و در آن غزلیات بسیار از چندین تن شاعران قرن هشتم است که آثار آنها در جای دیگر نیست.

(۸) نسخه‌ای از کتاب سنگلاخ در لغت جغتائی بفارسی تألیف میرزا مهدی‌خان مورخ معروف زمان نادرشاه که نسخه بسیار کمیاب است.

- ۹) نسخه‌ای از قاموس اللغة تالیف فیروزآبادی که در قرن یازدهم در ترکیه نوشته و از حیث خط و تذهیب و جدول و جلد از ممتازترین کتابهای خطی که در ترکیه نوشته شده بشمار میرود.
- ۱۰) نسخه‌ای از فقه فارسی بنام کفایه فی الفقه تالیف امام بغوی شافعی که در ۱۰هـ تألیف شده و یکی از قدیمی‌ترین کتابهای است که در فقه بزبان فارسی تالیف شده و این نسخه هم در قرن هشتم نوشته شده است.
- ۱۱) نسخه‌ای از کتاب ادعیه با ترجمه فارسی که در حدود اوایل قرن هشتم تالیف شده و از نظر ادبی فارسی بسیار اهمیت دارد و نسخه هم در همان زمانها نوشته شده
- ۱۲) نسخه‌ای از کلیات اشعار رفیع الدین ابوالفضل اشرف مراغی تبریزی از مریدان شاه نعمه ولی که در زمان او در ۸۵۹هـ نوشته شده است.
- ۱۳) نسخه‌ای از منتخبات اشعار مولوی بخط ملا صدرا حکیم مشهور
- ۱۴) نسخه‌ای از کتاب شد الازار فی حظ الاوزار تالیف معین الدین جنید شیرازی در شرح مشاهد و مقابیر شیراز که در قرن نهم نوشته شده و کهنه‌ترین نسخه ایست که از این کتاب در دست است
- ۱۵) نسخه‌ای از رسائل افضل الدین ترکه دانشمند معروف قرن دهم
- ۱۶) شرح نجدیات تالیف ابوالمظفر محمد بن احمد ابیوردی که در ۶۷۰هـ تالیف شده و احتمال بسیار میرود که نسخه اصل باشد
- ۱۷) نسخه‌ای از کتاب نهج البلاغه که در سال ۵۹۸هـ نوشته شده
- ۱۸) نسخه‌ای از تفسیر فارسی سوره‌آبادی تا اواخر سوره الانعام که در سال ۶۸۴هـ نوشته شده و گذشته از آنکه این کتاب از قدیمترین تفسیرهای قرآن بزبان فارسیست این نسخه قدیم‌ترین نسخه معروف ازین کتاب است.
- ۱۹) نسخه‌ای از کتاب التمثیل والمحاضرة تالیف ابومنصور ثعالبی که در سال ۶۲۲هـ نوشته شده است
- ۲۰) نسخه‌ای از کتاب ریاض العلماء تالیف عبدالله افندی شامل قسم دوم که از کتابهای کمیاب در احوال علمای اسلام است.
- ۲۱) نسخه‌ای از کتاب مسالک الممالک بفارسی تالیف ابوالحسن صاعد بن علی جرجانی که شاید منحصر بفرد باشد.
- ۲۲) نسخه‌ای از تاریخ گزیده تالیف حمداله مستوفی که در ۸۸۹هـ نوشته شده و نسخه خوبیست

- ۲۳) نسخه‌ای از کتاب الانساب سمعانی که نسخه کامل کم غلط خوش خطی است.
- ۲۴) نسخه‌ای از کتاب العلیم الزاخر فی احوال الاوائل والاواخر معروف بتاریخ جنابی که نسخه کامل بسیار خوب است.
- ۲۵) نسخه دیوان انوری که در ۷۸۵ نوشته شده و نسخه بسیار پاکیزه خوش خط بی غلطی است.
- ۲۶) نسخه‌ای از یوسف وزلیخای جامی که در قرن یازدهم نوشته شده و شش مجلس تصویر از همان زمان دارد.
- ۲۷) نسخه‌ای از کتاب الاحکام در نجوم تالیف ابوسعید بن منصور بن علی بندار دامغانی که در ۵۰۷ تالیف شده و نسخه قرن هفتم نوشته شده و کتاب کمیاب است.
- ۲۸) نسخه‌ای از کفایة الطب بفارسی تالیف کمال الدین بدیع الزمان ابوالفضل حبیب بن محمد بن ابراهیم بن حبیب طبیب غزنوی که برای سلطان سنجر نوشته شده و این نسخه را در ۸۱۵ نوشته‌اند.
- ۶- دیگر خصایص این کتابخانه اینست که مرحوم تربیت صاحب آن مرد دانشمندی بود و عمر خود را در جمع‌آوری این کتبها چه در ایران و چه در کشورهای دیگر گذرانده و مجموعه‌های خاصی مطابق ذوق خود ترتیب داده و نفایسی درین سفرها بدست آورده که شاید برای دیگران گرد آوردن آن دشوار باشد و از آن جمله مجموعه‌های کامل از کتابهای ترکی گردآورده است که همه آنها را در خاک ترکیه بدست آورده و برای کسانی که می‌خواهند در ادبیات این زبان تحقیق و تتبع کنند بسیار مفید خواهد بود.
- ۷- در ارزیابی و تقویم این کتابها بیشتر رعایت اهمیت کتاب از نظر علمی کرده شد. باین معنی که هر کتابی که نسخه آن معتبرتر و تاریخ کتابت آن قدیم‌تر و بهمین جهت برای تحقیقات علمی سودمندتر و برای نگاهداشتن در کتابخانه‌های عمومی لازم‌تر بنظر آمد بیشتر بآن اهمیت داده شد و البته چون ارزیابی کتاب بسته بدرجه اطلاع و ممارست در کتابها و توجه علمی و ادبی بآن کتابست نظرهای مختلف می‌تواند درین کار وارد شود و تعیین بهای قطعی و مسلم کتاب خاصه کتابهای خطی از نظر داد و ستد بازاری کار آسانی نیست و همیشه ممکن است عقاید مختلف در آن راه یابد.
- ۸- نظر اعضای کمیسیون اینست که اگر هم در میان این کتابها نسخه‌هایی باشد که در درجه اول فایده علمی نیست و یا کتابهایی باشد که در بازار طهران هنوز بدست می‌آید و تازه چاپ شده یا اینکه برخی کتابهای ترکی و رمانها و قصص و مانند آنها که شماره آنها هم چندان نیست در میان این کتابها باشد، باز چون این کتابخانه روی هم رفته یادگار عمر و کوشش و دلسوزی یکی از دانشمندان

ایرانیست بهتر اینست که یک جا خریده شود و همه آنها را باهم در جایی بگذارند تا در ضمن یادگاری هم از یکی از ایرانیان نامی این دوران باشد و مجموعه‌های آن هم دست نخورده در جایی بماند.

۹- برگه‌هایی که برای کتابها در دو نسخه تهیه شده کار فهرست نویسی کتابخانه‌های ملی و عمومی را نیز آستان کرده و از روی همین برگه‌ها فوراً میتوان فهرست آنها را چاپ کرد و رنجی که این کار در بردارد در برده شده و از هر حیث این کتابخانه آماده است که عیناً آنرا بجای دیگری انتقال بدهند.

۱۰- در تهیه برگه‌ها و ارزیابی کتابها هر کتابی را که در چند جلد چاپ شده یا صحافی شده بود یک کتاب منظور کرده و هر مجموعه‌ای را که در آن چند کتاب و رساله بود نیز یک کتاب بشمار آورده‌اند و شماره که بدست آمده از اینجا فراهم شده و درین صورت عده واقعی کتابها خیلی بیش از آنست که برای آنها برگ تهیه شده و برای اینکه موضوع کتابها و اهمیت مجموعه‌ها معلوم باشد فهرستی از شماره و بهای کتابهای هر رشته و فنی با این گزارش توأم شده است.

نظر باین مراتب بعقیده اعضای کمیسیون کتابخانه مرحوم تربیت که شامل ۱۶۰۸ کتاب مستقل چاپی و ۷۸۴ کتاب مستقل خطی و روی هم رفته شامل ۲۳۹۲ کتابست بنا بر برگه‌هایی که اعضای کمیسیون تهیه کرده‌اند و باین گزارش توأم است از لحاظ قیمت فرد فرد کتابها بمبلغ ۱۴۹۵۰۰ ریال ارزش دارد و چون علاوه بر قیمت فرد فرد آنها باقی ماندن مجموعه خوبی از کتابهای خطی و چاپی که بکار تحقیقات ادبی و علمی میخورد نظر بسیاست علمی و فرهنگی ایران اهمیت دارد و هر کتابخانه که دارای مجموعه‌های کامل باشد روی هم رفته بجز ارزش فرد فرد کتابها دارای ارزش دسته‌جمعی هم هست و کتابخانه مرحوم تربیت از نظر دارا بودن مجموعه‌های سودمند و بهره‌های علمی که دانشمندان ایران از آن میتوانند ببرند از حیث مجموع دارای قیمت خاصی است کمیسیون سزاوارمی‌داند که بر رقم ۱۴۹۵۰۰ ریال که مجموع قیمت فرد فرد کتابهاست مبلغ بیست هزار ریال نیز از لحاظ قیمت مجموعه‌ها و تمام کتابخانه افزوده شود و این کتابها برای یکی از کتابخانه‌های عمومی ارباب خریداری گردد.

[امضاء]

[امضاء]

[امضاء]

[۳]

فهرست خلاصه کتب خطی و چاپی مرحوم تربیت

کتب خطی			کتب چاپی		
بهاء (ریال)	تعداد جلد	[موضوعات]	بهاء (ریال)	تعداد جلد	موضوعات
۲۳۰۵۰	۱۴۰	کتب اشعار خطی	۱۳۹۵	۷۷	کتب لغت چاپی
۷۶۰۰	۸۳	کتب علمی خطی	۶۸۰	۴۳	کتب علمی چاپی
۵۵۱۰	۴۱	کتب طب خطی	۴۴۵	۲۳	کتب علمی چاپی
۱۸۷۰	۲۷	کتب ترکی خطی	۲۱۵۰	۵۵	کتب لغت چاپی
۱۲۵۲۰	۵۸	کتب تاریخ خطی	۳۰۵۰	۳۹	کتب لغت چاپی
۶۲۲۰	۴۸	کتب لغت خطی	۱۵۷۰	۱۱۳	کتب ترکی چاپی
۴۶۰۱۰	۳۸۷	کتب حکمت و عرفان غیرخطی	۶۸۳۰	۲۲۲	کتب ادبی چاپی
			۱۰۰	۱۱	کتب علمی چاپی
			۲۶۰	۲۱	کتب طبی چاپی
			۴۷۰	۲۴	کتب تاریخ و ادبیات ترکیه و قفقاز
			۱۳۱۰	۱۵۲	کتب ادبی چاپی
			۲۴۰۵	۱۹۸	کتب تاریخی و اجتماعی چاپی
			۷۶۰	۶۹	کتب تاریخی چاپی
			۸۱۹۰	۱۷۲	کتب تاریخی چاپی
			۱۳۳۰	۵۵	کتب حکمت و عرفان چاپی
			۲۸۳۰	۹۱	کتب شعر فارسی چاپی
			۱۲۵۵	۴۴	تاریخ چاپی
			۵۲۳۰	۴۴	چاپ اوقاف گیب
			۲۳۶۰	۱۲۵	متفرقه چاپی
			۴۱۰۰	۵۶	روزنامه و مجلات و سالنامه‌ها
۲۲۸۰۰ ریال	۷۸۴ جلد	جمع	۴۶۷۲۰ ریال	۱۶۰۸ جلد	جمع
۱۴۹۵۰۰ ریال		جمع کل بهاء	۲۳۹۲		جمع کل کتب

- صورت کتابهای خطی کتابخانه مرحوم تربیت (صندوق ۲)
- ۱- الروض الفایق فی المواعظ والرفایق تالیف حریفش
 - ۲- مدارج اکمال فارسی- رسائل بابا افضل
 - ۳- ینبوع الحیات با سه رساله دیگر
 - ۴- نصوص فارابی- رسائل فارابی و شیخ الرئیس عربی
 - ۵- البدایة والنهایة ابی الفداء تاریخ عربی
 - ۶- رساله تحقیق الزوراء ۹۱۸- شرح رساله عربی
 - ۷- مزارت الشیراز الموسوم بالاعزاز عربی
 - ۸- اتمام الدرایه جلال الدین سیوطی- رسائلی دیگر از سیوطی عربی
 - ۹- رساله فی خلقه الفاظ القرآن
 - ۱۰- شرح گلشن راز تألیف محمد بن یحیی الجیلانی نسخه نفیس و عالی
 - ۱۱- حالات حکماء و تفسیر آیه الكرسی رسائل مشتمل بر تاریخ حکماء و تفسیر فارسی
 - ۱۲- تاریخ جلال منجم فارسی
 - ۱۳- آئینه حق نما فارسی در شرح حالات حکماء
 - ۱۴- رسائل از محمد دهدار فارسی
 - ۱۵- جامع الاسرار تألیف سید حیر آملی عربی
 - ۱۶- دستور الوزراء خواند میر
 - ۱۷- منهای الفقراء در طریقه مولویها
 - ۱۸- دمیة القصر عربی
 - ۱۹- رساله از شیخ الرئیس در منطق و در هیئت بسیار کهنه و عالی
 - ۲۰- تلخیص الآثار فی عجایب الاقطار عبدالرشید بن صالح باکوئی نسخه بسیار کهنه و خوب ۵۰۴
 - ۲۱- مجالس النفایس لامیرنوائی ۹۹۷
 - ۲۲- اشعه بلعات عراقی ۸۸۴
 - ۲۳- رساله [هایی] چند خواجه نصیر طوسی عربی و فارسی
 - ۲۴- کتاب زهر الزاهر ۱۰۸۴ نسخه خوب
 - ۲۵- مسالک الممالک لابی الحسن ساعد بن علی الجرجانی ۱۰۹۷ نسخه خیلی خوب فارسی
 - ۲۶- مناقب مشایخ طریقت خلوتیه ترکی
 - ۲۷- مقامات العلماء و مصباح الشریعه
 - ۲۸- دورسالة کوچک در جبر و اختیار خواجه نصیر
 - ۲۹- رسائل در عرفان ترکی

- ۳۰- دورساله کوچک در جبر و اختیار خواجه نصیر
- ۳۱- الانوار الجلالیه در علم کلام عربی ۸۵۲
- ۳۲- رساله الاسدیة فی انساب السادات العلویة
- ۳۳- مجموعه [ای] از رسائل مصنفات امام غزالی - شکوه الانوار و مقصد الاثنی
- ۳۴- رسائل شیخ عزیز نصفی و سید شریف جرجانی فارسی
- ۳۵- کتاب جامع تالیف ابن الرشد و کتاب مابعد الطبیعه
- ۳۶- کشف الفوائد فی شرح قواعد عقاید النصیری طوسی
- ۳۷- نان و حلواى شیخ بهائی
- ۳۸- مکمل نفحات الانس جامی شرح حال جامی تالیف عبدالغفور
- ۳۹- منظومه‌ای از شیخ شبستری ۸۶۶
- ۴۰- وصیت فیثاغورس المسمى بالذهبية
- ۴۱- رساله در توحید
- ۴۲- کتاب هیاکل النور تالیف شیخ شهاب الدین سهروردی
- ۴۳- الاشراق فی مطلع الاحقاق در توحید
- ۴۴- مجموعه من منتخبات اشعار العربیه
- ۴۵- تقویم التواریخ حاجی خلیفه ترکی
- ۴۶- ریسمان القلوب عربی
- ۴۷- امین الاخبار در میان قراء و قصاب فارسی تالیف سید اشرف علی
- ۴۸- شرح کلمات باباطاهر عریان عربی
- ۴۹- شرح تجوید بر الهیات از محمد بن خضری
- ۵۰- کتاب حقایق ملامحسن فیض - انوار الحکمة الیقین فی معرفة رب العالمین شبستری
- ۵۱- شرح تجرید
- ۵۲- ترجمه تاریخ یمینی فارسی خدادادخان
- ۵۳- رشحات الفنون
- ۵۴- در مصیبت حضرت سید الشهداء
- ۵۵- نزهة القلوب حمد الله مستوفی
- ۵۶- نفحات الانس جامی
- ۵۷- رجال نجاشی در علم رجال
- ۵۸- رساله سرمایه ایمان و رساله بابا افضل کاشانی رؤیای غزالی و رسائل دیگر از ملامحسن فیض
- ۵۹- طوابع الانوار از قاضی بیضاوی - شرح عقاید نصفی از تفتازانی
- ۶۰- تعلیقات شیخ الرئیس

- ۶۱- احوالات حکمای یونان فارسی
۶۲- تمهیدات عین القضاة همدانی
۶۳- ضوء اللمعات صاین الدین علی الاصبهانی
۶۴- مشکاة الانوار محمد بن غزالی طوسی در تفسیر سوره نورا از غزالی نسخه خوب
۶۵- مقامات میرزا جعفر همدانی متخلص برباض
۶۶- کنز الاسرار و حزنات العاريف تالیف محمد
۶۷- رساله حسنیه
۶۸- اوزان الشعر
۶۹- تعالیم المتعلم از برهان الدین در عرفان عربی
۷۰- رومان ترجمه حاجی محمد طاهر بابای سلیمان میرزا کتاب التعریف فی مذهب التصوف ۸۱۶
۷۱- جام گیتی نما و شرح قصیده عینیہ نصیرالدین طوسی
۷۲- کتاب الانوار الملکوة فی شرح خص الیاقوت فی الکلام
۷۳- سلك السلوک تالیف نخشبی
۷۴- الهیات شفا
۷۵- دیوان طالب
۷۶- کتاب الشقایق نعمانی طاش کبیری زاده در رجال با خط مؤلف عربی
۷۷- کتاب الحکم لابن عطاءالله اسکندر و چند رساله دیگر
۷۸- شرح قصاید امالی و قصاید دیگر
۷۹- کتاب حکم الحکماء و نوادر القدماء عربی
۸۰- ذیل النفحه و ذیل المنحه تالیف محمدمامین نجتبی صاحب نفحة الريحانيه در رجال
۸۱- کتاب تفصیل النشقیین و تحصیل السعادتین تالیف محمد بن فضل راغب اصفهانی
۸۲- کتاب گلستان ارم در تاریخ شروان تالیف عباسقلی آقاقدرسی تاریخ قفقاز
۸۳- صحیفه الصفا فی ذکراهل الجتباء تالیف میرزا محمد بن عبدالنبی الاخباری
۸۴- تاریخ یمینی عتبی
۸۵- مختار الاغانی
۸۶- سفرنامه مکه
۸۷- رسائل در اخلاق تالیف منصور بن محمد الحسین عربی
۸۸- مطالب العشاق و انیس العاقلین ملامیرقاری فارسی
۸۹- مسالک الممالک
۹۰- تذکرة الاولیاء شیخ عطار
۹۱- فیہ مافیہ لجلال الدین رومی - معارف الولدی فی اسرار الوحدی نسخه خوب

- ۹۲- تاریخ سلطان محمد پادشاه هند
۹۳- تاریخ زندیه
۹۴- مجموعه عیون الحساب و شرح فصوص - ده رساله در حکمت و عرفان خط ملامحمد علی زنوری
۹۵- جنگ برهان قاطع و نور ساطع - رسائل مختلفه
۹۶- رسائل مختلفه از شاه نعمه الله و غیره
۹۷- رسائل مختلفه از شاه نعمه الله و غیره
۹۸- حاشیه ملا میرزا جان بر کلمه الیقین و رساله های دیگر
۹۹- مجالس المؤمنین
۱۰۰- وقف نامه رشیدی
۱۰۱- جنگ چین با دول اروپا دنبلی تبریزی
۱۰۲- فرحة الغری
۱۰۳- مقداری از شاهنامه صادق بیک افشار
۱۰۴- اخوان الصفا فارسی
۱۰۵- احیاء الاموات فی حالات الروات
۱۰۶- اوصاف الاشراف و حق الیقین
۱۰۷- تذکره خاوری در اولاد فتحعلی شاه
۱۰۸- مناقب شیخ ابواسحق کازرونی
۱۰۹- تاریخ بناکتی
۱۱۰- میزان الملوک سید جعفر کشفی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
۱۱۱- رساله جوک
۱۱۲- شرح قصیده امالی
۱۱۳- رسائل از محمد دهدار و رسائل دیگر
۱۱۴- رسائل از محمد دهدار
۱۱۵- رساله از ملا محسن فیض عین الیقین
۱۱۶- بیان الاسرار و مرآت الحق
۱۱۷- معارج المستول
۱۱۸- مقداری تاریخ نسخه خوب
۱۱۹- ابکار الافکار آمدی
۱۲۰- مباحث مشرقیه امام فخر رازی
۱۲۱- شرح اشارات (محاکمات)

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

- ۱۲۲- انساب سمعانی
۱۲۳- کتاب المدحشی لابن جوزی
۱۲۴- عوارف المعارف شیخ سهروردی
۱۲۵- روضة الصفا با جلد سوخته خیلی عالی
۱۲۶- سیر المتأخرین در تعریف کشور هندوستان
۱۲۷- نفعات الانس جامی
۱۲۸- تاریخ جنانی در خلقت و حکمت از مؤلفات مصطفی افندی
۱۲۹- تاریخ یافعی
۱۳۰- ترجمه کشف القمه عربی
۱۳۱- ابکار الافکار تالیف آمدی
۱۳۲- گلشن محمود در تاریخ قاجاریه تالیف محمود میرزا
۱۳۳- جنگ روس و عثمانی
۱۳۴- کتاب رجال ابن جعفر طوسی
۱۳۵- تاریخ اکبرشاه هندی
۱۳۶- معارج النبوه قاسمی
۱۳۷- احیاء العلوم غزالی نسخه خوب
۱۳۸- جلد سوم کتاب معارج النبوه فارسی
۱۳۹- اللالی الدریه فی نقل بعضی معانی ابیات الفخریه خط فرهاد میرزا
۱۴۰- معدن البکاء ملاصالح قزوینی
۱۴۱- الوافی بالوفیات تالیف سعیدی
۱۴۲- آتشکده آذر بیگدلی با جلد ضربی
۱۴۳- تذکره نصرآبادی
۱۴۴- احسن القصص در تاریخ
۱۴۵- تذکره دری خشگو
۱۴۶- تعلیقات البهبهانی علی منهاج المقال در رجال
۱۴۷- فتوحات المکیه جلد پنجم
۱۴۸- جنگ
۱۴۹- تاریخ بیهقی
۱۵۰- ریاض العماء بخط خود مؤلف است
۱۵۱- الشهاب الثاقب سیدعلی بن محمد معینی
۱۵۲- زینت المدایح- تذکره

- ۱۵۳- علمای شافعی - طبقات الشافعیه
۱۵۴- مقداری از تفسیر قرآن بفارسی بسیار کهنه
۱۵۵- رجال شمس حواشی و تعلیقات آن ۹۶۴ با خط میرداماد است
۱۵۶- سارار الحج و مهماته قسمتی از کتاب احیاء العلوم
۱۵۷- انوار سلیمانی در زمان شاه سلیمان
۱۵۸- تاریخ گزیده
۱۵۹- معارج النبوة و سراج المنیر
۱۶۰- حیات القلوب
۱۶۱- شرح حکمة الاشراف ۷۱۸
۱۶۲- روضة الاحباب تالیف عطاءالله بن فضل الله فارسی

با چاپی ۲۳۰۰ مجلد است.

فهرست منابع

- آقای قاضی مجهول القدر است. اصغر فردی. مجله شاهد یاران، ش. ۵۱، بهمن ۱۳۸۸، صص. ۸۸-۹۳.
تاریخ روزنامه نگاری ایرانیان و دیگر پارسی نویسان. ناصرالدین پروین، تهران: مرکز نشر دانشگاهی، جلد ۲، ۱۳۷۹.
تاریخ فرهنگ آذربایجان (بافوائد ادبی). محمدعلی صفوت تبریزی. قم: چاپخانه قم، ۲۱۶ص،، رقی، [۱۳۲۹]
تاریخ کتابخانه های گیلان. جعفر خمایی زاده. قم، پارسایان، ۲۶۸ص،، رقی، ۱۳۷۹.
تاریخ مطبوعات و ادبیات ایران در دوره مشروطیت، ادوارد براون؛ ترجمه: محمد عباسی. تهران: نشر علم، ۱۳۸۶.
داستان دوستان یا تذکره شعرای آذربایجان. محمدعلی صفوت تبریزی. قم: چاپخانه قم، ۱۳۱۸.
دانشمندان آذربایجان. محمدعلی تربیت. تهران: مطبعه مجلس، ۱۳۱۴.
رجال آذربایجان در عصر مشروطیت. مهدی مجتهدی. تبریز: چاپخانه نقش جهان، ۲۳۶ص،، ۱۳۲۷.
فهرست کتابخانه دولتی تبریز (جلد اول: فهرست کتب چاپی زبان های شرقی). تبریز: چاپخانه اداره فرهنگ، ۱۳۲۷.
فهرست نسخه های خطی کتابخانه ملی ملک (جلد چهارم). ایرج افشار؛ محمدتقی دانش پزوه؛ محمدباقر حجتی؛ احمد منزوی. تهران: نشر هنر، ۱۳۶۴.
کهن ترین کتابخانه مستقل عمومی. عبدالکریم گلشنی. کیهان فرهنگی، شماره ۹، آذر ۱۳۶۳، صص. ۱۹-۲۳.
محمدعلی تربیت تبریزی طاب الله ثراه (شرح حال وی). وحید دستگردی. ارمغان، دوره بیستم، مهر و آبان ۱۳۱۸، صص. ۴۳۳-۴۳۹.
محمدعلی تربیت. مجید غلامی جلیسه، تهران: خانه کتاب، ۴۸ص،، پالتویی، ۱۳۹۴.
محمدعلی تربیت کتابدار، کتابشناس، روزنامه نگار و وکیل مجلس و بنیانگذار اولین کتابخانه عمومی دولتی در ایران. فریدون آزاده. تهران: آیینه نما، ۱۷۶ص،، ۱۳۹۲.
مقالات تقی زاده. حسن تقی زاده؛ زیر نظر: ایرج افشار. تهران: شکوفان، جلد ۹، ۱۳۵۶.